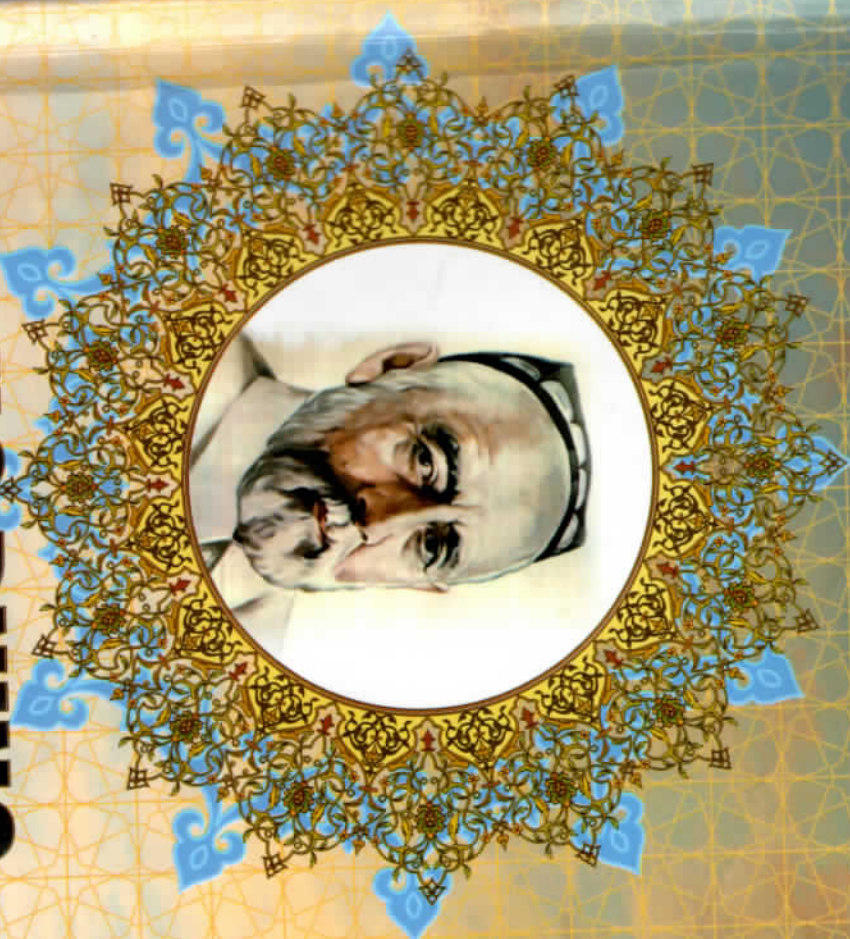

821
A 39

SHDRIDDIN AHYIY

ILMI
SUDKO'RNING

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

11.10.22.
29.10.22.

891
489

SADRIDDIN AYNIY

SUDXO'RNING O'LIMI

QISSA

Shogun

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAKSUS TALIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI GINRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«Kamalak» nashriyoti
Toshkent – 2019

UO'K 821.222.8-31
K BK 84(5Toj)

A 39

Nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir
O'ktamoy XOLDOROVA

Ayniy, Sadriddin.
Sudxo'ring o'limi: Qissa. T.: «Kamalak» nashriyoti, 2019. – 144 b.

Hurmati kitobxon!

Mazkur kitobda o'zbek va tojik adabiyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan yozuvchilardan biri Sadriddin Ayniyning "Sudxo'ring o'limi" qissasi joy olgan bo'lib, uning nihoyatda mahoratli satirik yozuvchi ekanligini ko'rsatgan. Undagi Qori Ishkamba obrazi jahon adabiyotidagi Plyushkin va Gobsek kabi obrazlar bilan bir qatorda turadi. Asar bir nechta chet tillarga tarjima qilingan.

Keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-5685-0-1

© C. Ayniy, 2019
© «Kamalak», 2019

1895-yilda Buxoro madrasalaridan o'zimga bir turar joy
axtarar edim. Qancha yugursam-yelsam ham tezlikda biron
hujra qo'lga kirmadi.

O'sha paytlarda bir do'stim menga maslahat yo'li bilan:

– Qori «Ishkamba» degan bir odam bor, u bir nechta zar-
kard hujraga egadir. Agar undan so'rasang, vaqtincha tur-
moq uchun o'z hujralaridan birini senga berar, – dedi.

Do'stimning bu maslahati mening diqqatimi u odam-
ning menga hujra berishi yo bermasligidan ko'prog uning
nomi tomoniga tortdi:

Qori-Ishkamba?!

Haqiqatan, qiziq bir nom, hayvonlarning osliqozonini
«Ishkamba» deyilar. Qanday munosabat bilan odamga «Ish-
kamba» nomni berganlar?

Bu taajjubimni u do'stinga aytib, undan izoh so'radim.
Do'stim tushuntirib berdi:

– U odamning nomi Qori Ismat. Ammo ba'zilar «Qori
Ismati Ishkam», ba'zilar «Qori Ismati Ishkamba» va ba'zi
birlar qisqartirib «Qori-Ishkamba» deyilar. Buning sababini
bilmayman. Lekin ajab emaski, u odamning qorni juda katta
bo'lganligidan shu lagabni uning nomiga qo'shgan bo'lsalar-u,
hona-bora lagab nom o'rninga o'tib qolgan bo'lsa kerak.

– Xalq «Ishkamba» lagabiga loyiq ko'rgan odamdan bi-
ror yaxshilik umid qilib bo'lmasa ham, – dedim do'stinga,
– siz meni u bilan tanishtiring, men undan «bo'lsa bo'lar,
bo'lmasa g'ovlab ketar», qabilda bir hujra so'rab ko'raman.

Bersa-ku, juda yaxshi, bermasa ham zarari yo'q, ammo «Iskamba-odam»ning qanday maxluq ekanini bir ko'rib qolay.

— O'zim u bilan shaxsan tanish emasmanki, seni tanishtiram, — dedi do'stim, — faqat duch kelgan vaqtda ko'cha ko'yda senga ko'rsata olaman, undan keyin o'zing yo'lini topib tanishib olasan.

Men rozi bo'ldim.

II

Kunlardan bir kun do'stim bilan Buxoroning Labi hovuzi Devonbegisida sayohat qilib yurib edik, do'stim sartaroshxonaga kirayotgan bir odamni menga ko'rsatib:

— Ana shu odam «Qori-Iskamba», — dedi.

Men uning faqat orqasidan ko'rib qoldim, afti basharasi-ga ko'zim tushmadi.

— Unday bo'lsa men shu yerda qolaman, agar o'ngovi kelsa tanishib, hujra so'rayman, bo'lmasa affini tanib olib, kelajak uchun yo'l hozirlayman, — deb do'stimdan ajraldim.

Men Qori-Iskamba kirgan sartaroshxonaning oldiga bo-rib, supachada o'tirdim va o'ziga bildirmasdan uni ko'zdan kechira boshladim.

U o'rta bo'yli, qorni katta, semiz, bo'yini kalta va yo'g'on, boshi ham katta va sergo'sht bir odam edi, bo'yining yo'g'onligi va yuzining sergo'shtligi shu darajada ediki, uning gavdasi suv to'ldirilgan meshday tekis ko'rinar edi. Agar uning qalin soqoli va sochi olinib, kiyimlari ham yechilib tashlansa, nortuyaning oshqozoniga o'xshab qolar edi, faqat farqi shundaki, bu tuyaning oshqozonidan kattaroq va tushi ham qizg'ishroq bo'lib, oy-u kuni to'lgan semiz, tullagan keksa bo'g'oz cho'chqaning xuddi o'zi bo'lib qolar edi.

Bunday qiyofani ko'rgan hamon mening ko'nglimga: «Ajab emaski, xalq bu odamning qorni kattaligi uchun emas,

balaki gavdasining yum-yumaloqligi uchun unga «Iskamba» laqabini munosib ko'rgan bo'lsa», degan fikr keldi.

Darast, bu odamning qorni boshqa odamlarning qorinlari bilan ko'ra juda katta edi, lekin gavdasining boshqa joylari, hatto bo'yini va yuzlari ham shunday semiz ediki, uning a'zoyi budani shu katta qorin bilan tep-tekis bo'lib ketgan edi.

Soch oldirish navbati Qori-Iskambaga yetdi.

Sartarosh ustarasini qayrab turib:

— Qani, bu yerga marhamat qiling, — deb unga oynaning oldidagi kursini ko'rsatdi.

Qori-Iskamba gavdasining og'irligidanni yo biron kamligi sababidanni, zo'rg'a o'midan turdi. Lekin yuzining yaltirab, qizarib turganidan, uning semizlikdan boshqa kasali yo'qligi bilinar edi.

U o'midan turib, uzoq esnagandan keyin ikki qo'llab sallani boshidan oldi va sartaroshxonaning devoridagi lungilar oshgan qoziqqa ilib qo'ymogchi bo'ldi.

Lekin sartarosh bunga yo'l qo'ymadi va chaqonlik bilan qo'lladagi ustara va qayroqni oyna oldidagi javon ustiga qo'ydi-da, sallani ikki qo'llab Qori-Iskambaning qo'lidan ola turib:

— Sallangiz shunday katta va og'irki, agar u yerga ilsan-giz, qoziq sinib, lungilar yerga tushib tuproqqa belangan bo'lar edi, — dedi va sallani supacha ustiga qo'ydi.

Xayriyatki, — dedi Qori-Iskamba, — lungilaringiz tuiyoli mening sallamni ham tuproqqa belanishdan qutqardingiz, bo'lmasa besh misqol sovunga kuygan bo'lar edim.

Sizning sallangiz tuproqqa tushsa hech bir zararlannas edi, — dedi sartarosh, — ko'pdan beri jomashov yuzini ko'rmagan bo'lsa kerakki, tuproqdan ham farsizroq holga kelgan.

Haqiqatan ham, Qori-Ishkamning sallasi pechlariga qozon sochiq qistirib o'ragandek, parcha-parcha qora dog'lar ko'rinar edi.

Men o'ylardim: «Bir salla qancha katta va qanday og'ir bo'lsa ham qoziqni sindirilmastigi aniq». Buni sartarosh ham yaxshi bilardi; ammo uning sallani qoziqqa ildirmaslikdan maqsadi, uning kirini lungilarga yuqtirmaslik edi.

— Bunday katta sallani haftada bir jomashovga solish mumkin emas, — dedi Qori-Ishkamba, — u holda sovunning uyi kuyadi.

— Nega bo'lmasa kichikroq qilmaysiz? Kichikroq bo'lsaku, doka ham ozroq ketadi, sovun ham ko'p sarf bo'lmaydi, — dedi sartarosh.

— Bu sallam — yirtish oluvchi salla, — dedi Qori-Ishkam ba javobida, — buni boshimga o'rab mo'zorboshida, o'liklarni ko'mayotgan chog'da hozir bo'lsam boshga odamlarga bir gazdan yirtish berayotgan bo'lsalar, menga ikki gaz beradilar.

Sartarosh gapira-gapira ustarani qayrab oldi. Ustara bilan o'z bilagidagi junlarni taroslab, o'tkirligini sinab ko'rgandan keyin, Qori-Ishkamning bo'yniga lungini o'rab yana gapirib boshladi:

— Sizni tanimaganlar albatta janozalariga xabar qilmaydilar, taniydiganlar bo'lsa xoh sallangiz katta bo'lsin, xoh kichik bo'lsin, sizga munosib ko'rilgan o'lhakda yirtish beradilar. Buning uchun sallani katta qilib, dokani nobud qilish nega kerak?

— Siz soddada ekansiz, — dedi Qori-Ishkamba, — agar, meni janozalariga xabar qiladigan o'liklarning yirtishlariga qarab tursam, soch oldirish pulini qayerdan topaman? Men kunda peshin namozi vaqtida Devonbegi xonaqohining sahnida hozir bo'laman. Janoza o'qish uchun u yerga keltirilgan har bir o'likning (tanish bo'lsin, bo'lmasin) «xudoyi» janozasini

o'qib, uning orqasidan qabristsongacha boraman va nasibaga yarmacha yirtish olib qaytaman. Agar o'lik egalari meni tanimaganlar yana ham yaxshiroq, u vaqtda sallamning kattaligiga qarab kattaroq yirtish beradilar.

Siz soch oldirish uchun ortiqcha pul ham to'lamaysiz-ku, uning tashvishini chekib nima qilasiz? — dedi sartarosh bir kafi suvni Qori-Ishkamning boshiga quyib, sochlarini jabgalab turgani holda, — boshga odamlar hafta-o'n kunda soch oldirib tursalar, siz ikki oyda bir marta soch oldirasiz, ustara haqini ham boshqalar beradiganing yarmisicha berib qo'basiz.

Qori-Ishkamba bir oz zarda qilib, boshini sartaroshning qo'li ostidan tortdi va bo'ynini cho'zib boshini ko'tarib, ko'zini sartaroshning yuziga tikib dedi:

— Men xoh haftada bir marta soch oldiray, xoh ikki oyda bir, buning sizga hech bir aloqasi yo'q. Mening sochim xoh o'ralb ketgan bo'lsin, xoh o'smagan bo'lsin, siz bir marta ustara urasiz, uzun soch uchun ikki marta ustara ishlamay-otib, mehnatingiz ortiq sarf bo'lsa. Agar men soch oldirish haqini boshqalardan ko'ra kamroq bersam, bu to'g'rida shikoyat qilishga haqingiz yo'q, chunki o'zingiz ko'rib turib-otib, boshimning yarmisi sochsizdir va siz u yerga hech bir ustara urmaysiz.

Men Qori-Ishkamning keyingi so'zlaridan ogohlaniib, uning boshiga qaradim, darhaqiqat, boshining tepasi sochsiz va terisi burma-churma bo'lib, qotib qolgan.

Sartarosh Qori-Ishkamning buzilgan kayfini tarqatish uchun bo'lsa kerak, uzr ohangi bilan:

— Men hazil qildim, Qori amaki, — dedi, — xoh ko'p haq bering, xoh oz, sizning pulingiz tabarruk. Ikki boshdan men boy bo'lmayman, qaysi sartarosh yo kosib boy bo'lganki, men boy bo'lar edim.

— Boylik, qashshoqlik xudodan, — dedi Qori-Ishkamba jahonituvchi bir ohang bilan, lekin uning masxaralab, ifja-

yib turishidan o'zining haligi so'ziga ishomaganligi bilini b turardi.

Sartarosh Qori-Ishkambaning sochini olib bo'ldi, lungini uning bo'ynidan olib, bir chekkada turgan quti ustiga olib borib qoqdi. Lungini sochlardan tozalab, qayta boshdan Qorining bo'yniga o'rab, uning boshiga suv quymoqchi bo'lganida:

— Kerakmas, — dedi Qori-Ishkamba, — mo'ylovimni qaychilasangiz bas, boshning kirini tozalatirishga fursatim yo'q.

— Nega? Biron janozaning vaqi yaqinlashdimiki, muncha shoshilasiz?

— Janoza uchrasa soat o'n ikkilarda xonaqoh sahnida uchraydi, — dedi Qori va sartaroshxonaning devorida osilgan soatga qarab, yana dedi:

— Hali soat o'n, boshqa zarur ishim bor.

— Yana qanday zarur ish ekan u? — deb so'radi sartarosh.

— Shu vaqt banka xodimlarining choy ichish vaqtlari, agar bir oz kechiksam choydan qolaman.

— Xo'p, unday bo'lsa... — dedi sartarosh salmoqlab va Qorining labini ikki barmog'i bilan burib ushlab, mo'ylabini qaychilashga kirishdi.

Men bu so'z va bu hollarning hech biridan Qori-Ishkambaning qanday odam ekanligini aniqlay olmay qoldim. Men: «Agar bu odam bir necha zarxarid hujraning egasi bo'lsa, nega o'zining tirikchiligini, hatto soch oldirish pulini tanimagan o'liklarning yirtishi ustiga qo'ygan, holbuki bunday ish, uysiz-joyisiz, qo'lidan hech bir ish kelmaydigan gadoylarning ishi. Agar haqiqatan bu odam uysiz-joyisiz gadoday bo'lsa, nega o'zini bank xodimlari bilan oshna ko'rsatadi, hatto ularning tushlik choyi ustiga yetib borishini zarur sanaydi? Har holda bu qiziq maxluq ko'rinadi. Buni ta'qib qilib yaxshig'i-

ni tanishib olishim kerak. Hujra so'rash masalasi bunga bir tushuna bo'ladi...» — dedim o'z-o'zinga.

Sartarosh Qori-Ishkambaning mo'ylabini qaychilab bo'lgan hamon u o'rtidan igr'ib turdi va sallasini supachadan olib, boshiga qo'ndirdi-da, sartaroshxonadan chiqdi.

Qori amaki, soch oldirish puli nima bo'ldi? — deb sartarosh uning orqasidan tovush berganda, u qayrilib qaramasdan va qadamini sekinlatmasdan:

— Maydam yo'q, yana soch oldirganda ikkisini bir qo'shib beraman, — deb tezroq yurib ketdi va bir nafasda ko'zdan g'oyib bo'ldi.

III

Ikkinchi kuni men yana Qori-Ishkambani duch keltirib, hujra bo'lsa, u bilan tanishish niyatida ko'chaga chiqdim. Labi hovuzi Devonbegini aylanib, xonaqohning janub tomonidan boshlanadigan bazzozlik rastasiga tushdim. Bazzozlik do'konlari oldida o'tirgan odamlarni bir-bir ko'zdan kechirib, bu rastaning g'arb tomondagi adog'ida bo'lgan devonvaga¹ chiqdim-da, u yerdan shimol tomonga qarab bo'lingan rastaga burildim. Bu rasta chinni bozori bo'lib, o'rta belida sandiq saroyi va sandiq sotiladigan do'konlar bor edi.

Kostada hali o'n qadam bosmagan ham edim, ko'zim Qori-Ishkambaga tushdi. U bir chinnifurushning do'koni supachasida oyog'ini ositirib o'tirar edi.

Men ham uning ro'parasiga yaqinroq borib, eshigi yopiq bir do'konning supachasiga o'tirdim va sichqon poylagan mushukday ikki ko'zimni uning tomoniga tikdim.

Chinnifurushning oldida bir choynak choy bo'lib, u choydan pilyolaga quyib, navbat bilan bir daf'a o'zi, bir daf'a

¹ Devonv — uch tomon, yo'lining uch tomoniga aytilgan joyi.

Qori ichishar edilar. Shu vaqtda bir novvoy boshida bir savat, go'lida bir savat non bilan: «Suv moy, uni shakar, issiq non, Ehtiyot bo'l, go'ling kuyadi!» — deb rastadan o'ta berdi...

Qori-Ishkamba novvoyni chaqirdi, novvoy uning oldiga borib, go'lidan savatni pastlatganda, u ikki dona qip-qizil nonni tanlab oldi. Nonlarni sindirib chinnifurushning yelpig'ichi ustiga tashladi va bir burdani og'ziga tiqqandan keyin, go'lini yon cho'ntagiga soldi.

Men uning bu ishidan juda taajjubda qoldim, uning bu ishi tunov kun sartaroshxonada ko'rganim odamning ishlari o'xshamas edi: tunov kun u o'zini, tirikchiligi o'liklarning yirtishi ustiga qolgan isqirt bir odam qilib ko'rsatgan edi, soch oldirish haqida boshining sochsiz joylariga hisoblab, oxiri haq bermasdan qochib ketgan edi: bugun bo'lsa savdolasmasdan ikki nonni oldi, uni boshqa bir odamning do'koni oldida sindirib, birgalashib yeyishi bilan bu kun, u mening ko'zimda «Hotami To'iy» bo'lib ko'rindi.

Qori-Ishkamba cho'ntagiga tiqqan go'lini olib boshqa cho'ntagiga tiqdi. Bu orada tag'in bir burda non olib lunji-ga joyladi. Novvoy: «Tez bo'ling, Qori amaki, meni uzating, nonim so'vib, bozordan qolmasin», deb qistar edi.

Qori-Ishkamba hamma cho'ntaklarini axtarib bo'lgandan keyin, chinnifurushga qarab:

— Uka, shu nonlarning pulini siz berib turing, cho'ntagimda pulim yo'q ekan, agar pulim yo'qligini boshdan bilsaydim, nonlarni sindirmas edim, — dedi va o'zi xotirjam bo'lib, ikki go'llab non yeyishga kirishdi.

Chinnifurush manglayini burushirib, bir nonga qaradi, bir Qoriga, axir novvoydan nonning narxini so'ragandan keyin g'aladonidan pul chiqarib, to'lab yubordi.

Ammo Qori-Ishkamba novvoyga ham, chinnifurushga ham qaramay ikki ko'zini nonga tikkanicha lunjiga non burdalarini tiqmoqda edi. Faqat chinnifurush novvoyni uzatib, o'z oldiga quyib go'yilgan choyni ichayotganida Qori-Ish-

kamba unga qaramagani holda go'li bilan uni non yeyishga ixtir qildi.

Chinnifurush nondan bir burda olib yeb, go'lidagi piyola bo'shatguncha, Qori-Ishkamba sindirilgan nonlarni yeb tugatayotgan va yelpig'ich ustidagi sindirilgan non kamayib qolgan sari, Qori-Ishkambaning ishtahasi orta borardi. Oxiri shu darajaga yetdiki, chaynalmagan non bilan to'lgan lunjini qidirmasdan olmaydigan, tomog'idan non o'tmaydigan va og'zi ortidan olmaydigan, topolmaydigan bo'ldi. Qo'li bilan chinnifurushga choynakni ko'rsatib, ishorat bilan bir piyola choy quyib berishni so'radi.

Chinnifurush iljaygani holda piyolaga choy quyib unga uzatdi. Qori-Ishkamba bir go'lini yelpig'ich ustida qolgan non oxirgi bir burda non ustiga go'yigani holda ikkinchi go'li bilan piyolani olib, bir ho'plan choy ichdi. Shu bilan nonlardagi nonlar yumshab, lunji bir oz bo'shagan bo'lsa ketdi, eng oxirgi non burdasini ham og'ziga tiqdi va piyoladagi choyni xotirillatib ichgandan keyin, og'zidagi nonlarni chaynay-chaynay o'midan turib ketdi.

Men ham uning orgasiga tushdim...

Qori-Ishkamba yo'l yurishda uncha shoshilmas edi, asta-asta qadam tashlab, ikki tomondagi do'kon va do'kondorlarni bir bir ko'zidan kechirar, ko'zi ko'ziga tushgan odamlar bilan so'zlashib ham qilar edi.

U bir necha qadam yurgandan keyin, sandiq saroyi oldida chinnifurush do'konining supachasiga o'tirdi. Sandiqfurushning o'zi do'konining ichkaritrog'ida o'tirardi, oldiga hiro'at cho'ti tik go'yilgan bo'lib, labi pichirlar edi.

Qori-Ishkamba o'tirgani hamon yonboshlab, go'lini choyning orgasiga uzatdi-da, u yerdan bir narsani olib og'ziga tiqdi.

Men sandiqfurush do'konining yonida o'tirarga joy topmadim, noiloj qolib, uzozroqda bir bo'sh joy topib o'tirdim. Lekin u yerdan turib Qori-Ishkambaning ishlarini payqay olmas edim. Faqat sandiqfurush do'konining oldidan o'tayotganida shuni sezdimki, u bir narsani (o'tigan ketganlarning ko'zidan yashirmoqchi bo'lib) hisob cho'ti panasiga qo'yib yemqda ekan, shunday bo'lsa ham, Qori-Ishkambaning «o'tkir ko'zi» uni ko'rgan va ola solib u yerga o'tirib, u narsani yeyishda sandiqfurushga yordamlash boshlaganini payqadim, u narsaning nima ekanligini aniqlay olmadim.

Qori-Ishkamba sandiqfurush do'konida ko'p o'tirmadi, yeydigan narsani yeb bo'lganidan keyin, o'midan turib do'ppi va shohi bozori bo'lgan «timcha»ga kirdi. Bu «timcha» deb atalgan bozor chinnifurushlik rastasi bilan atorlik rastasi orasida ko'ndalang bo'lib, ikki rastani bir-biroviga tutashtiradigan usti yopiq torgina bir yo'lakcha edi.

Men timchadan ancha uzoqlikda o'tirgan joyimdan turib, Qori-Ishkambaning orqasidan yetishmoq uchun darrov yo'lga tushdim va timchaga kirib, unga yetib oldim. U ham bu gal bir oz tez yurar, ikki tomondagi do'kon va do'kondorlarga ko'p qaramas edi. Faqat bora turib bir do'ppifurushning do'koni oldida to'xtab qoldi.

Tevarakda munosib o'tirar joy bo'lmaganidan, men ham o'zimni xaridor ko'rsatib, do'ppifurush do'konining oldida turdim.

Qori-Ishkamba do'ppifurush bilan salomlashgandan keyin, undan:

- Mening do'ppilarimni sotdingizmi? – deb so'radi.
- Yo'q, hali sotganim yo'q, – dedi do'kondor.
- Sotgansizku-ya, lekin pulini bir necha kun ishlamoqchisiz? – deb Qori-Ishkamba do'kondorning gapiga ishonmaganligini bildirdi.

Qori amaki, siz odamga ishonmaydigan bir kishisiz, – degani holda do'kondor orqasiga qaytilib qo'lini rafchalarining boriga uzatdi va ustma-ust qo'yilgan bir dasta do'ppini olib, Qori-Ishkambaga ko'rsaldi:

Shular sizning do'ppilaringiz emasmi?

Shular mening do'ppilarim, – dedi u va qo'shimcha qildi, – bo'lsa ham men sizning gapingizga ishongan edim, hejat bir hazil qilgan edim-da, darrov achchig'ingiz kelmasin.

Nega achchig'im kelsin? Sizning munaga «hazil»-birligingiz endi eshtayotganim yo'q-ku.

Xo'p, hazilni bir yoqqa qo'yaylik, – dedi Qori-Ishkamba, – men bu kun pulga juda muhtojman. Bir ish qilib shu do'ppilarning pulini, hech bo'lmaganda yarmisini berib turamiz, men juda minnatdor qilgan bo'lar edingiz. Shunday qiling, jon ukal! Ilohi, bolalaringizning to'yini ko'ring!

Bu gapingiz hazil bo'lsa ham yaxshi emas, chin bo'lsa ham, – dedi do'ppifurush jiddiy bir ohang bilan.

Nega?

Shuning uchunki, – dedi do'ppifurush, – siz mendan o'z do'ppilaringizni chakana narx bilan sotib berishni so'ragan ekaningiz, agar men o'z dasimoyamdan sizga bularning pulini avvaldan berib qo'yib, keyin bitta-bitta sotib, u pulning o'zini to'ldirsam, menga foyda bo'lmaydigina emas, balki zarar bo'ladi. Chunki sizning o'zingiz har yuz tangangiz uchun mening o'zimdian har oyda ikki yarim tanga foyda olasiz. Shunday bo'la turib, «o'z pulingdan menga berib tur», deydi.

Qori-Ishkamba, do'ppifurushning bu gapiga javob topolmaganidan bo'lsa kerak, o'ylab qoldi. Do'ppifurush yana so'zga kirishdi:

Bo'lmasa bir ish qilaylik – na six kuysin, na kabob. Qanday ish? – deb so'radi Qori-Ishkamba.

– Siz o‘z do‘ppilaringizni ko‘tara narx bilan baholab menga soting, men ham bularning pulini sizga naqd to‘lay, undan keyin chakana narx bilan o‘z hisobimga bitta-bitta sotay, u holda menga ham bir narsa qoladi, siz ham pulingizni hozirdan olasiz, nima deysiz?

– Bunday savdo menga to‘g‘ri kelmaydi, u vaqtlarda do‘ppilar pulining qariyb to‘rtdan biri qo‘lindan ketadi, dedi Qori-Ishkamba va ketmoqchi bo‘ldi.

– O‘ting! Do‘ppilaringiz puli ustidan bitta choy damlay, – dedi do‘ppifurush hazillashib.

– Rahmat, men hozir bankaga borib choy ichaman, dedi Qori va kulib qo‘shimcha qildi, – mening do‘ppilarning pulidan bo‘ladigan choygga na sizning tishingiz o‘radi, na o‘zimga.

Do‘ppifurush Qori-Ishkambaning bu gapiga kularkan mendan:

– Sizga nima kerak? – deb so‘radi.

– Do‘ppi!

Ketmon bo‘lib qadamini olg‘a bosgan Qori-Ishkamba mening bu gapimni eshitib, yo‘ldan qaytib to‘xtab qoldi va do‘ppifurushga qarab:

– Bu kishiga mening do‘ppilarningdan ko‘rsating! – dedi Do‘ppifurush Qori-Ishkambaning do‘ppilarni dastasi bilan mening qo‘limga berib:

– Mana bulardan birortasini tanlang! – dedi. Men ham ularning orasidan bittasini ajratib:

– Mana shuni qancha turadi? – deb so‘radim.

– Besh tanga! – dedi do‘ppifurush.

– Ikki tanga! – dedim men do‘ppilarni dastasi bilan uning qo‘liga qaytarib berib.

– Insof qiling, uka, – dedi Qori-Ishkamba menga qarab, bularning har biriga to‘rt tangelik masalliq sarf bo‘lgan

egitilgan masalliqning pulini bering, tikish haqini sizga berishim kerak.

Bu kishi do‘ppi olmaydilar, – dedi do‘kondor do‘ppilarni o‘ziga qo‘ya turib, – bekorga xomtama bo‘lmang.

Qori yo‘lga tushdi, men ham...

Qori-Ishkamba timchaning attorlik rastasiga o‘tiladigan tomondan echiqib, bir attorning do‘koni oldida to‘xtadi. Men ham do‘ppifurush do‘koni yonidagi tajribamni ishlatib, o‘zining xaridor ko‘rsatib uning yoniga borib turdim.

Qori-Ishkamba attor bilan salomlashgandan keyin unga:

«Avarasi» hisobidan bir tishlam gulqand bering, ish-tahadan qolgan, – dedi.

Attor kulimsirab, oldidagi mis toshning qopqog‘ini ochdi va uning ichidan temir belcha bilan yong‘oqday gulqand olib, Qoriga uzata turib dedi:

Xavoyutki, ishtahadan qolgan ekansiz, Qori aka, bu imasa butun dunyoni yeb qo‘yar edingiz.

Qori-Ishkamba belchani attorning qo‘lidan olib, uning ichidagi gulqandni tishi bilan uzib oldi va belchani attorga berib:

«Avarasi» juda ham kichik bo‘libdi, tishlarimning ko‘ngilda yo‘qolib ketdi, – dedi.

Do‘konim kichkina, mollarim bo‘lsa bobo olib nabira uchadigan mollar, bu holda «avarasi» bundan katta bo‘lmaydi.

Xo‘p, «avarasi» uchun bo‘lmasa xudo uchun yana bir tishlam bering, duo qilaman, – dedi Qori-Ishkamba.

Attor yana bir tishlam gulqand uzib, belcha bilan Qoriga berib, Qori bu daf‘a belchani attorning qo‘lidan olib turib, menga qarab:

Uka, menda biron ishingiz bormi? – dedi to‘satdan. Men uning bu savolidan shoshib qoldim, chunki bunday

savolini undan kutnagan va javobiga hozirlanmagan edim. Men: «Ha, sizda ishim bor, ovloq yerda aytaman» deb, uni bir chekkaga tortib, hujra masalasini uning oldiga qo'yib o'miga, boshqacha harakat qildim. Attor agar: «Ha, uka, sizga nima kerak» desa, uning javobi uchun hozirlab qo'ygan so'zinni telbalanib, Qori-Ishkambaga aytib yubordim:

– Ha, menga murch kerak! – dedim.

Albatta bu javob Qori-Ishkambaning: «Uka, menda biron ishingiz bormi?» degan savoliga tamoman aloqasiz bo'lib tushdi. Buni darhol o'zim ham sezdim, shuning uchun tezlik bilan qo'llinni yon cho'ntagimga tiqdim, darrov bir oz murch olib, u yerdan qochmoqchi bo'ldim. Baxtga qarshi cho'ntagimda biron pul ham yo'q ekan, qizarib-bo'zarib at torga qarab:

– Hozir yonimda pulim yo'q ekan, borib pul keltirib so'ngra olaman,–dedim-da, tura solib u yerdan qochdim. At toring do'koni oldidan uzochlashayotganimda ko'zimning qiri tushdi; Qori-Ishkamba quyi labini yuqori labi ustiga tortib, mening haqimda nimanidir ishorat bilan attorga anglatmoqda edi.

Bugun ham mening «ovim» yurmadi. Yurmadigina emmas tuzoq oldiga kelgan «ov» hurkib qochgan edi, bundan buyon uning orqasidan tushish yo'li men uchun to'silgan edi. Qori-Ishkamba oldida sharmanda bo'lgan edim. «Murch olishim»ning yolg'onligi uning oldida kun kabi oyda edi. Men murch olmasdan «murch yegan»² edim, hatto «murch olishim»ga qiyos qilib, «do'ppi olishim»ning ham yolg'onligini bilib olgan edi.

Endi pushaymon qilish o'rinsiz, «afsus» foyda bermas ov tuzoqdan qochgan, qush qo'ldan uchgan edi.

² «Murch yemoq» – Buxoro istilohicha, firib yemoq – aldannoqlik.

Shundaydek, men u bilan tanishish va uning ahvolini o'rganishdan umidimni uzmagam, faqat bu maqsadga yetib bora uchun boshqa yo'llar, boshqa tadbirlar izlamogda edim. Oxir xayolimga mana shunday bir fikr keldi: uning mening adresini topaman, to'ppa-to'g'ri uyiga boraman, uning oldida «do'ppi olishim» va «murch olishim»ning yolg'onligini inkor qilaman, «sizning orqangizga tushishdan moqadam, siz bilan tanishib, sizdan hujra so'ramoqchi» deyman. Shu bilan ham sharmandalikdan qutulaman, ham u bilan tanishib olaman. Shundan keyin uning ahvolini o'rganish uchun menga yo'l ochiq bo'ladi.

IV

Qori-Ishkamba uyining adresini izlab yurgan kunlarimdan birida labi hovuzi Devonbegini shimolida bo'lgan cho'yfu-ruqlik rastasidan o'tar edim. Bu rastaning o'ra belida, Ko'mir ko'chasi ko'chasining to'parasida «Jannatmakoniy» atalgan bir maydon bor. Bu maydon darvozasi ikki yoniga ikki supachalar qo'llangan edi. Bu supachalarning birida Rahimi Qand degan bir kishi qand, konfet va boshqa shirinliklar solingan la'lisini³ o'ldirgan qo'yib, sotib o'tirardi. Men ham ba'zi vaqt u supachalarning boshiga birida o'tirib, Rahimi Qandni gapga solardim. Hozir ham o'sha supachaga borib o'tirdim.

Rahimi Qand uzun bo'yli, oriq chuvak yuzli, bug'doy to'liq, soqoli to'la darajada ko'sa bo'lib, o'zi juda qiziq edim edi. Men uning gaplarini zavq bilan tinglar edim. Bu o'qimning tug'ilgan yeri Shofrikon rayonining «Istamziy» mahallasi bo'lib, Buxoroda tanburchilik qilgan edi.

U juda kambag'al, ayolmand va bechora bir kishi bo'lib, o'z kasbi – tanbur chalishda ham uncha mahorati yo'q edi. Hozir uning, u, sho'ripeshona, qayg'uli va juda kamgap

³ Harbiy, patila.

edi. Agar gapirsa ham, jiddiyamo so'zlar gapirar, o'z ra mondoshi bo'lgan kasbdoshlariday hazilkashlik, sho'xlik, qiziqchilik va xushomadgo'ylik, laganbardorlik kabi ishlar ni bilmas yoki qilmas edi. Shuning uchun uni boylar o'z to'y va bazmlariga olib bormas, olib borsalar ham bunga uncha mablag' bermas edi. Xaridori oz bo'lganligi sababli, agar uni biron odam o'z to'y va bazmiga olib borsa, o'ziga tiyinga baravar keladigan Buxoroning ikki tangasiga to'li bo'lar edi.

Uning ish haqi boshqa xonanda va sozandalarga ko'ra ko'p arzon bo'lgani uchun mullavachchalar o'z «ijimoana»lariga ko'pincha uni olib borar edilar. Men u bilan shunaga «ijimoana»lardan birida tanishgan edim.

Ba'zi vaqt mullavachchalar o'z bazm majlislarida unga ko'p azob berardilar. Bir kecha mana shunday bir voqea yuz bergan edi.

Bir yil, hamsabqlarimiz har yildagiday domla mudarris oldida kelajak yilning darsini boshlab qo'ymoqchi bo'ldilar. Yangi dars boshlash uchun albatta domlaga sulukat⁴ qilish kerak edi. Buning uchun o'zaro pul to'pladilar. Yuz nafar cha bo'lgan bu madrasa ahidan bir ming besh yuz tanga pul yig'ildi. Bu mablag'ning bir ming to'rt yuz tangasini «cho'ya yiga» xarj qildilar. Non, mayiz, turli holvalar, domla uchun chopon oldilar hamda domlaga naqd pul berdilar.

Darsni boshlab domla oldidan o'tigandan keyin, qolgan yuz tangani «ijimoana»ga sarf qildilar: yuz nafar mullavachcha va yigirma nafarcha mehmon uchun palov, nisholda, me rabbo va non tayyorladilar.

Bu majlisning sozandasi shu Rahimi Qand edi. Uni ikki tangaga savdolab, olib kelgan edilar. U tanbur chalar va mull

⁴ O'tirishlariga, harifanalariga.

⁵ Sulukat – madrasa talabalarining mudarrislarini ziyofat qilib tutish olishlari.

hamsabqlarining o'z oralaridan yetishgan xushxonlari ashula ziyorat qildi.

Xushxon mullavachchalar bir necha nafar edilar, ular tanbur bilan ashula aytardilar, ammo Rahimi Qand yolg'iz edi. U dom olmagan, tanbur chalishga majbur edi. Vaqt yarim kecha bo'lganda, u tamoman holdan toyib qoldi. Barmoqlari qizib qizib, tanbur toriday titramoqqa boshladi. Lekin mullavachchalar uning holiga qaramasdan, «Yana chali!» – deb qitardilar.

Tanbur u ham o'zining uzil-kesil gapini aytdi:

Agar o'ldirsangizlar ham endi chalo olmayman! – dedi.

Hali gap shuni, – dedi xushxon mullavachchalardan Armini Mush⁵ degan birov do'q urib.

Gap shul – dedi Rahimi Qand qat'iyat bilan.

Shertlar, turinglar, «xar murd», – dedi Armini Mush ashula ashula qarab va o'zi hammadan burun turib, Rahimi Qandni yerga yumalatib bosdi. Boshqa bir necha mullavachchalar turib, uni ura boshladilar.

Rahimi Qand avval «dod» dedi, «voy» dedi, so'ngra hamsabqlariga yalindi, yig'ildi-sigtadi, ammo bu yalinish-shertlashlarning hech biri foyda bermadi. Ular uni kuchlari bilan urmoqda edilar.

Hali Rahimi Qand bo'g'ilgan ovoz, qisilgan nafas bilan to'xtabdi.

Ko'p, qo'yvoringlar, «taqsirchalar», yana bir oz chalib bormon, – dedi.

«Xar murchi»lar undan qo'l tortdilar. U zo'rg'a o'rtidan ashula devorga suyanib o'tirdi, titroq barmoqlari bilan tanbur tanbur bo'z titradi...

Shu vaqtda osh tayyor bo'ldi, palov suzilgan tovoqlarni keltirib, majlis ahllarining oldilariga qo'ya berdilar. So'zlar

⁵ Armini Mushxon.

uzildi, qo'llar tovoqqa cho'zildi, boshlar egildi, ko'zlar oshga tikildi. Rahimi Qand ham tanburini devorga suyak qo'yib, butun gavdasi bilan tovoqqa tashlandi.

Birpasda tovoqlar bo'shalib, yalandi, dasturxonlar ham yig'ishtirildi. Endi tarqalish vaqti yetishgan edi, majlis olib to'rttalab, beshtalab uydan chiqqa boshladilar.

Rahimi Qandga xizmat haqi uchun ikki tanga berildi. Buning ustiga bitta non va bir kosa osh ham berib, «buni bolalaringga olib bor», dedilar.

Rahimi Qand sira kutmagani bu «in'om»dan behiyo quvondi.

— Ilohi, hammalaringiz mudarris bo'linglar, mulki bo'linglar, oxund bo'linglar, rais bo'linglar, qozi bo'linglar, qozikalon bo'linglar! — deb mullavachalarning haqlariga duo ham qildi.

— Bizning hammamizning bu mansablarga yetishmoqimiz uchun bu kungi mansablarda turganlarning o'lmoqlari yoki bu kungi mansablardan tushmoqlari kerak, — dedi bu mullavachcha va qo'shimcha qildi, — sizning bu duolaringiz haligi mansab egalari uchun bir qarq'ishdir, agar ular eshitib qolsalar, sizni «xar murd» qilib o'ldiradilar.

— Mayli, — dedi Rahimi Qand bir oz iljayib, — agar «xar murd»dan keyin bitta non bilan bir kosa osh bersalar zarari yo'q.

Men Rahimi Qandning umrida ikki marta iljaygan holda ko'rganman. Biri o'sha majlisda, yana birini quyiroqda bu koya qilaman.

Ikki tanga daromad bilan (u ham kunda muyassar bo'lmaydi), bitta non va bir kosa osh bilan (u ham o'n bochi kunda, bir oyda «xar murd» bo'lgandan keyin qo'lga kirmidi) albatta Rahimi Qand kabi ayolmand bir odamning kuni o'tmas

Agar u boshqa biron kasbga kirishmogchi bo'lsa, tanburidan o'zga hunari yo'q, agar qishloqqa chiqsa, yeri yo'q, agar savdo-sotiqqa kirishmogchi bo'lsa, sarmoyasi yo'q edi. shuning uchun u yordamchi «kasb» yo'simida la'lga qand va boshqa shirinliklar solib, ko'chada sotib o'tirar edi. Bu ishning sarmoyasi bir-ikki qadoq qand va konfetdan iborat edi. Qandni amburcha bilan ushatib kattaroq bo'laklarini ikki qat qichkrog'ini bir puldan baholab, la'lga solar, la'lning bir bochiyida arzonbaho konfet va obakidandonlar turar edi.

Rahimi Qand kunda mana shu «tijorat molini» ko'tarib, qo'llariga bir kigizcha qistirib, «Jannatmakoniy» saroyi olisga ketar, kigizchasini saroyning darvozasi oldidagi supabandan biriga yoyar, o'zi uning ustida cho'kkalab o'tirib, la'l bilan oldiga qo'yar edi.

Uning ko'pincha xaridori bosh yalang, oyog' yalang, bo'yni qolgan ko'cha bolalari edi. Ular goho «xo'jayin»ning ko'zini chalg'itib, bu «mollar»ning bir qismini changallab olib qo'har ham edilar.

Uning mana shu «kasbi» munosabati bilan Buxoro xalqining nomiga «qand» so'zini qo'shib, Rahimi Qand der edilar.

Men goho Rahimi Qandning qand yoki konfetidan bir konfetni ikki pulga olib, saroyning boshqa supasida shimib o'tirar edim. Lekin menga qand va konfetdan ko'proq uning ham uchraydigan gaplari, hikoyalari huzur baxsh etar edi.

Rahimi Qandning menga aytib bergan hikoya va sargusohiblaridan iktitisi esimda qolgan.

Bir kun, u zamona ahlining «betamizligidan, qadr bilmasligidan» shikoyat qilib dedi:

«Agar zamona ahlining tamizi bo'lsaydi, hunarmandni hunarmandlik qila olsaydi, hunarmandning qadri bilas-

di, boshqa sozandalarga unday va menga bunday muomala qilmasdilar.

Bu tanburchilarning, bu dutorchilarning, bu hofizlarning ko'plari «usta ko'rmagan shogird»lardir. Lekin betamla odamlarni ahmoq qilib, pul topish yo'lini juda yaxshi biladilar.

Men bo'lsam, bu ilmning bir necha mohir ustalarida necha yillar xizmat qilib, bu hunarni o'rtirganim holda yemoqqa non topolmayman».

Rahimi Qand bu so'zdan keyin, o'zining hunarmandligini va ustozlarining zabardastliklarining isboti uchun quyidagi «sarguzash»ini hikoya qilib berdi:

– Men, qozonfurush Nasrulloboyg'a (odamlar uning nomini qisqartirib, «Nasrulloi Deg» der edilar) o'n yil xizmat qildim.

Nasrulloi Deg shashmaqomda yagona edi. Tanbur va dutorchilarni sayratib yuborar, childirmasining tovushi bilan o'mon tabaqalarini yorar edi.

Shogirdligimning oxirlarida shashmaqomni suv qilib ichgan edim, u meni bazmlarga o'zi bilan birga olib boradigan bo'ldi. Bir kecha u meni qozikalon kuyovining Xitoyon qalalog'idagi chorbog'iga olib bordi. U yerda shaharning manman degan sozanda va xonandalari to'plangan edilar. To'yarim kechagacha hammamiz jo'r bo'lib, bazm qildik, yaxshigina charchadik. Ovqatdan keyin sozandalar yo'tib uxladilar. Sahar yaqinlashgan edi. Shu vaqt ustozim Nasrulloi Deg bog' egasi – qozikalonning kuyoviga:

– Agar ruxsat bersangiz shogirdim bilan birga bir maxsus bazm qilib beray, – dedi.

Albatta bog' egasi taklifni xursandlik bilan qarshi oldi. Nasrulloi Deg menga qarab:

– Tanburni «Navo»ga sozla! – dedi. Men tanburni sozladim, u childirmani olovda qizdirib, qo'liga oldi.

Men tanbur chalishga kirishdim, u childirma bilan navoning «navoli» saqlab ashula aytib boshladi...

Bu vaqt qayerdandir bulbullar uchib kelib, biz tagida to'planib qolgan daraxtning shoxiga qo'ndilar.

Bulbullar bizning chalish va xonishimizga quloq solib, bu o'z jon turdilar, biz chalayotgan maqomning «usulini» bitim ohanglaridan keyin ular ham bizga jo'rlab «chaxchaxlab» boshladilar.

Bulbullarning bu ishlardan ustozim shavqlanib, go'yoki dar bilan musobaqaga kirishgandek «falak pech» notalar qilib o'tdi. Men ham tanbur torini har bir chertganimda, go'yoki bulbulchilarning jon tomirlariga tirqoq urgan kabi ularni adab to'yoq qilishga majbur etardim...

Ushbu bulbullar «musobaqada» yutqizib, jim bo'lib qolishdi. Ular bir nafis jim turganlaridan keyin, hush-u ixtiyorlab qo'llan berib, daraxt shoxidan ajralib parvonalar kabi o'qib biz tomonga tashladilar va parvona sham atrofidan qanday aylanib, ular ham bizning boshimiz ustida shunday to'planib edilar.

Biron minutdan keyin, bulbullar tamom holsizlanib, ularning birisi mening tanburimning quloq cho'piga va boshqa boshqa ustozim childirmasining gardishiga qo'ndi...

Rahimi Qand naql qiladigan bunaga sarguzashtlarning qanday o'z o'zidan ravshan bo'lsa ham, men unga qarab biron narsa demas edim. Chunki u o'zi gapirib berayotgan hikoya va sarguzashtlariga qarshi eshituvchidan o'z bo'lsa-da, bahonmasiz sezsa, u odamga boshqa unaga gaplarni gapirib va undan oshmoqlik aloqasini uzar edi.

Halbuki, uning hikoyalarini eshitish menga zavq berardi. Ayniqsa men bundan ko'proq zavqlanardimki, u afsoyaga o'xshagan o'z hikoyalarini jiddiylik bilan gapirar va o'zining «tamoman ishonib» eshitayotganimga imoni komil edi.

U bir kun menga o'sha zamoning «qahramonlari» anin navkarlari to'g'risida gap ochdi. Gap Amir Muzaffarning hisorliklar bilan urushi ustida to'xtadi. Amir Muzaffarning Denov qo'rg'oni oldida hisorliklarning boshlaridan kalla minora yasaganini, bir soatda to'rt yuz asirning boshini kes tirganini hikoya qilgandan keyin, gapini Azizullo degan bir «qahramon» ustiga keltirdi:

— Azizullo, — dedi Rahimi Qand, — asli Balxdan bo'lib Buxoroga tahsili ilm uchun kelgan, Amir Muzaffarning hisorliklarga qarshi urushiga ko'ngilli bo'lib qatnashgan va his ishiga mukofot yuzasidan G'ijduvon tumaniga rais qilingan edi.

Azizullo Hisor urushida Amirning «galaboturi»⁷ navkarlari qatorida hisorliklar safga ot minib hujum qilgan, har bir qilich urushida o'n-o'n ikki nafarni daraxt novdasiday qalban qilib chopib tashlagan bir qahramon edi. Urushning ayni qizib turgan chog'ida oti shoxlari bir-biroviga o'ralshib ketgan ikki tut daraxti orasidan shaxt bilan o'tayotganida Azizulloning kallasi shoxlarga ilinib, uzilgan. U ham tezlik bilan oting boshini orgaga qaytarib, hali qoni sovumagan o'z kallasini shox orasidan ajratib olib, kiftiga o'rmatgan-da, yana bir chopitirib jangga kirib ketgan...

Men hikoyaning bu yerini eshitganimda Rahimi Qandga dedim:

— Xayriyatki, Azizullo o'z kallasini kiftiga o'rmatayotganida teskari qo'ymapi, bo'lmasa, ko'zlari orga tomonida bo'lib, hayotda qiyalib yurgan bo'lardi.

Rahimi Qand, mening bu so'zimdand o'z hikoyasiga ishonmaganligimni sezib, qizishib ketdi va zardalanib dedi: — U ko'r emas edi, aqlsiz ham emas ediki, kallani taniga qanday va qaysi tartibda o'rnatishni bilmasin.

⁷ Xalqdan yig'ib urushga jo'natilgan sarboz.

Men unga uzr aytib, uning hikoyasiga tamoman ishongan iborat qilibga urindim. Shunday bo'lsa ham, u menga bir soat vaqtgacha sarguzasht va hikoyalardan gapirmadi. Rahimi Qand umrining oxirlarida shayxga murid, eshon bo'lib va subhatlariga yuradigan bo'ldi. Shundan keyin hikoya va hech bir kishiga munqa hikoyalardan gapirmas edi. Uning bularning o'rniga shayxlarning «karomatlari»dan iborat Azizulloning «qahramonligi»ni qanday bezashini va ishonitirib gapirsa, firibgar shayxlarning karomatlari ham o'shanday bezatib, ishonib va ishonib gapirar edi. Shayxlarga va ularning «karomatlari»ga ishonib odamlar bilan «shakkoko», «kofir» deb osharib qolmas edi.

V

Men aniq darvozasi oldidagi supachada o'tirib Rahimi Qandga ikki pulga olgan konfetni shimmoqda va «qanday qilib unga bitron hikoya so'zlataman», deb o'ylamoqda edi, uzoqdan Qori-Ishkamba ko'rindi. Men ikki kuni unga tikdim. U ham nazari menga tushgandan keyin ko'zini mendan uzmad. Uning o'tkir va ma'nodor so'zlaridan «ana u kungi yolg'onchi» degan tovushni eshitganday bo'lar edim. Shuning uchun uyaliy undan ko'zini uzdim...

U ikki Rahimi Qand o'tirgan supacha oldiga keldi. U menga eshontirgandan keyin, la'liidan bir-ikki dona qand olib, og'ziga soldi va bir dona konfetdan ham olib, menga og'zini ochayotib o'z yo'lga keta berdi va keta boshladi. Mening tomonimga yana bir qaradi, men undan ko'zini o'girdim.

Rahimi Qand, uning qand-qurs va konfetni yeb, ularni yulduz bermasdan ketayotganini ko'rib, orgasidan to'xtib qoldi.

— Qori amaki, hazil qilming, men kambag'al va ayolman, bir odamman, yegan narsalaringizning pulini berib ketding!

Qori-lshkamba orgasiga qaytib ham qaramay:

— Yuzsizlik qilma, ko'mamak bo'lma, tunov kun yegan oshingni esingdan chiqarma! Yana biron vaqt senga ma'murim tegadi, men yegan narsalarning puli «bolasi, nabirasi va chevarasi» bilan senga qaytadi, — dedi va o'z yo'lga qaytib ketdi.

Rahimi Qand o'z-o'zicha g'udunglab:

— Isqirt, o'limsaxo'r!... — deb uni so'kdi.

— Buning o'zi kim? — deb so'radim Rahimi Qanddan.

— Salla o'ragan hindi⁸, o'taketgan sudxo'r, isqirt, munim bir odam, — dedi.

— Siz uning tuzini qanday yegan edingizki, u shu «...ko'mamaklik qilma!» deydi.

— Uning tuzini men tugul, o'zi ham totgan emas, — dedi Rahimi Qand va minnat qilgan «tuz» va «osh» to'g'risida gapirib ketdi: — Tunov kuni meni bir meshkobechi o'z to'yiga chaqirib edi, men hovli yuzida so'ri ustida o'tirib, tunda chalmogda edim. Bu isqirt mehmonlar qatorida mehmonxonaga kirib, osh yeb chiqdi va boshqa mehmonlar ham to'yxonadan chiqib ketmay, mening yonimga kelib o'tirdi. Shu orada yana bir necha dapir mehmonlar kirib, osh yeb chiqdilar, u hali ham o'rindan qimirlamas edi. Oxir mehmonlarning keti uzildi. U, to'y egasini chaqirib:

— Rahim aka uchun ham osh buyuring axir, qo'li bilan bo'lsa «qorni ham tanbur chalayotir», — dedi va qo'shimcha qildi, — Rahim akaning oshi seryoqgina, sergo'shtigina bo'lsin.

...Oshni keltirdilar, haqiqatan ham sergo'shtigina, seryoqgina suzgan ekanlar. Lekin oshning to'rtidan biri ham mehmonga nasib bo'lmadi. Mehmonlar qatorida mehmonxonada edi.

⁸ Eski zamonda Hindistondan Buxoroga kelib sudxo'rlik qiladiganlar «hindi» der edilar va juda rahmsiz mahalliy sudxo'r'larni «sallali hindi» deb atar edilar.

— Oshingni holda, men uchun keltirilgan oshdan ham har bir to'rtinchi qismga bo'lak bo'lak go'sht qo'shib olar, chaynamasdan yeyibgina yana oshga qo'l uzatar edi.

Tundan keyin yana men tanbur chalmogchi bo'lib, tanbur quloqlarini burab, sozlayotganimda u qulog'imga tashlandi.

Agar shu to'rtidan senga bir tovoq osh olib bersam, yarami menga bersammi? — deb so'radi.

Beraman! — dedim men.

Yana bir payt tanbur chalganimdan keyin, yana og'zini og'izim tutqiga keltirib:

— Endi bu qilasang ham bo'ladi, — dedi.

Men ham tanbur chalishni to'xtatib, tanburni jildiga tiqib va to'y egasini chaqirib:

— Kari endi, menga javob bering! — dedim.

To'y egasi ikki tangani qo'limga qistirib, oldimga bir non va bir hovuch qandolat keltirib qo'ydi.

Men pulni cho'ntagimga solib, non bilan qandolatni chalgatib tuga berdim. U to'y egasiga qarab:

— Rahim aka ayolmand odam, unga sergo'sht va seryoq-qina bir tovoq osh bering. Oshning ustiga bitta non ham qo'yib, bu kishiga har narsa bersangiz kuymaydi, vaqti kelganida xizmat qiladi, — dedi.

To'y egasi uning so'zini ikki qilmadi. Bir tovoq palovga ham chappat non qo'yib keltirib, menga berdi va:

— To'rtinchi qaytarib berishni unutman! — dedi.

«Ko'p» — deb men non, mag'iz tugilgan ro'molchamni yonimga soldim, tanbur va tovoqdagi oshni ko'tarib xonadan chiqdim. Bu odam mendan oldin yurmogda edi.

To'yxonadan bir necha qadam uzoqlashganimdan keyin, yonimga yondoshib:

— Mening hovlim yo'l ustida, — dedi, — avval u yerga bo'lsa men unda oshdan o'z «haqim»ni olaman, so'ngra sen to'rtinchi bo'lib, uyingga ketasan.

Men rozi bo'ldim. Biz ko'pgina ko'cha va tor ko'chalarda aylanib, uning hovlisiga yetdik. Ma'lum bo'ldiki, uning hovlisi, mening hovlimga ko'ra to'yxonadan uzoqroqda ekan. Men bu fursatdan foydalanib, Qori-Ishkambarning uyidagi resini bilib olmoqchi bo'lib, Rahimi Qandning so'zini bo'lganidan so'radim:

– Uning hovlisi qaysi mahallada ekan?

– Kemuxtgaron mahallasida, poyabzal saroyining oqsidagi boshi berk tor ko'chani eng oxirida ekan, – deb Rahimi Qand va so'zini davom ettirdi:

– Biz borib uning hovlisiga kirganimizda u menga:

– Tovog'ni menga ber! Men ichkari hovliga kirguncha boshqa bir tovoqqa o'z «haqim»ni ag'darib olaman, qolgani senga chiqarib beraman, – deb tovoqni mening qo'limga olib, ichkari hovlisiga kirib ketdi.

Bir necha minutdan keyin tovoqni chiqarib qo'linga berdi. Tovog' bo'shayozgan edi; undagi oshning saktizdan ham qolmabdi, go'shtini bo'lsa butunlay olibdi, yog'ini ham tomchi qoldirmay sirqitib olibdi, nondan bo'lsa bir tovoq ham qoldirmabdi, – deb Rahimi Qand o'z hikoyasini tugatib va qo'shimcha qildi:

– Uning menga minnat qilgan «tuzi» va «oshi» shu.

Menga u kun shunchalik hikoya yetarli edi. Men u hikoya eshitishga qaraganda zarurroq ish chiqqan edi. Men Qori-Ishkambarning uy adresini bilib olgan edim. Endi uning hovlisiga borish, uni topib, u bilan ko'rishish kerak edi. Men jadallik bilan o'rmondan turdim.

VI

Men ko'chalarda ancha mahalgaicha kezib yurdim. Hovli oqshomga yaqinlashdi, do'kondorlar va savdogarlar do'konlarini berkitib uylariga jo'nay berdilar. Men Qori-Ishkamba ham bu vaqt o'z uyiga qaytgan bo'lsa kerak, deb

men hamda, uning hovlisiga bormoqchi bo'lib yo'lga tushdim. Kemuxtgaron guzaridagi poyabzal rastasi orqasida tor ko'chaga kirdim. Ko'chani eng oxirida bir eshik ko'rib keldim, undan u yoqqa boshqa eshik yo'q va tor boshing boshi ham shu yerda tugalar edi.

Rahimi Qandning bergan darog'iga ko'ra, Qori-Ishkambarning hovlisi shu bo'lsa kerak, deb haligi eshikni taqillata boshladim.

U o'rmondan keyin darvoza orqasidan oyoq sharpa-cha tashlab, bo'ngra ikki kishining pichirlashib gaplashgani eshik. Lekin mening taqillatishimga javob bo'lmadi...

Shu bir oz kutgandan keyin eshikni yana taqillatdim. Undan so'nin kishining:

– Kimni? – degan tovushi eshitildi.

Men bir mullabuchcha, Qori amakimda ishim bor, uyda ishlash aytib qo'yding.

Uning amakimgiz uyda yo'qlar, qanday ishingiz bor edi? Uning ishlash haligi tovush.

– Kimni o'zlariga aytaman! Qachon keladilar?

U kishi kech keladilar, oshnolarinikida bo'ladi.

Agar o'rmondan keyin yoki undan ham kechroq kelisam u kimni uchrata olamanmi?

– Yo'qlar! – degan tovush takror eshitildi. Bu boshqa bir tovush tovushi edi, u xotin qo'shimcha qildi:

– U kishi kechalari hovlilariga hech kimni kiritmaydilar.

– Men o'ltirib kimga darvozani ochmanglar! – deb ta'kid qo'yganlar. Yana shu kun uydin chiqayotganlarida: – Men bu yerda tinish kelib qolsa ham darvozani ochmanglar!

– Qachon kelibda ovora bo'lmang!

– Qachon u kishining kimlari bo'lasiz? – deb so'radim.

– Kimlari! – javob berdi birinchi xotin.

– U kishilarni qaysi vaqtlarda uyda bo'ladi?

– Hech bir vaqt uyda bo'lmaydilar, erta bilan tong qorong'isida chiqib ketadilar, ba'zi vaqlarda yarim kechada uyga qaytadilar!

Men o'z-o'zimga: «Bu ham bo'lmadi», deb organgga qaydim va poyabzal saroyi oldi bilan rastaga chiqib, u yerdan Labi hovuzi Devonbegi tomoniga qarab yo'naldim...

Rastada deyari hech kim qolmagan edi, eng kechga cha o'tiradigan haris do'kondorlar ham o'z do'konlarini yig'ishtirmoqda edilar. Kun yangi botgan bo'lsa ham uni yopiq chiroqsiz rasta butun qorong'ilashgan edi, shu vaqtda oldimdan bir odam chiqdi. Menga bir tikilib qaragandan keyin tez o'tib ketdi. Men uning Qori-Ishkamba ekanligini zo'rg'a payqadim. «U bilan shu yerda gaplashay-chi», deb orgaga qaytib qarasham, u juda uzoqlashib ketgan edi...

Men «Jannatmakoniy» saroyi oldiga yetganimda, Rahim Qand ham kigizchasini qo'tig'iga qistirib, la'lisini qo'tilga olgan ekan. U meni ko'rgan hamon kulimsirab, imlab chiqqini

– Nima deysiz? – dedim unga yaqinlashib.

U erinibgina la'lisini supacha ustiga qo'ydi, qo'tig'ida kigizchani supachaning labiga tashlab, unga yoni bilan su yangani holda mendan so'radi.

– Siz Qori Ismat masalasini nima qildingiz?

– Sizga «tuz» va «osh» yegizgan isqirtimmi?

– Ha.

– Hech narsa qilganim yo'q.

– Qani, gapiring, o'zi nima gap? – Rahimi Qand hamon kulimsirab so'zga kirishdi.

– Shu kun siz bu yerdan turib ketgandan keyin, qayerdandir u bu yerda paydo bo'lib, mendan:

– U kim edi? – deb so'radi. – Men «g'ijduvonlik bir mil labachcha», deb javob berdim.

U boshini qimirlata-qimirlata: «Shubham to'g'ri chiqdi!» deb shunday shubhangiz bor edi?» – deb so'radim. U men o'ylab turgandan keyin: «Odamlar meni «puldor» deb qabullar, shuning uchun bundan bir qancha vaqt bu to'g'ri o'g'ri va chayqovchilar mening organgga tushgan to'g'ri mening uyimda sarig' chaga ham topilmasligini boshidan keyin, ko'ngillari sovitib mendan qo'l yuvdilar. Shu bu oshangiz, yomon bir g'araz bilan bo'lsa kerak, organgga tushipti», – dedi. Men undan: «Qani, u qanday o'g'ri mening organgizga tushdi, nimalar qildi?» – deb undan U menga javob berdi: «Necha kundan beri shu organg mening organdan yuradi, bir kun ertadan kechgacha aytilmadi. Ma'lumki, u mening qayerlardan qancha organgimni va u pullarni qayerga qo'yganimni kuzatmoqchi, agar biron miqdor pulni uyimga qo'yganimni bilib qolsa, boshini tortib, mening ishimni bitkazib, u pulni olmog'chi», dedi. «Shu kishi unaga odam emas, shubhangiz o'rinsiz!» deb men «Ihtimol o'zi to'g'ri odamdir, lekin ajab emaski, biron odamlari yo'ldan ozdirib mening organgga qo'ygan to'g'ri har holda g'ijduvonliklardan qo'rqulik», – dedi. U bir oz jim turgandan keyin yana davom qilib: «Sen u to'g'ri odam ekanсан, unga anglatib qo'y: avvali shuki, mening pulim yo'q, agar bir oz pul topsam ham uni uyimga qo'yib qo'yman, uyimda hatto biron tuzukroq narsam yo'q, eshakning to'g'imiga o'xshagan bir-ikki ko'rpa ham bor, xolos», – dedi.

Rahim Qand o'zining Qori-Ishkamba bilan mening to'g'imda gapirgan gaplarini aytib bo'lgandan keyin, menga shunday aytganday bo'lib:

– Shunday odamga yaqinlasha ko'rmangki, uning yuzidan mening yong'ilib turadi! – dedi.

Endi men Rahimi Qandning nima sababdan kulimsiraganing sababini anglagan edim. Bu uni iljaygan, kulgan holda

da ko'rganimning ikkinchisi edi. Lekin o'zim ich-ichimdan Qori-Ishkambaning bunday shubha va qo'rqishiga Rahim Qanddan ortiqroq kuldim va bunday odam bilan tanishmoq fikrini butunlay ko'nglimdan chiqardim...

VII

Oradan ko'p vaqt o'tib, men Qori-Ishkamba bilan tanishishni xayolimdanda chiqardim. Bu orada uni hech qayerda uchratmadim.

Kunlardan bir kun Buxorodagi Ko'kaldosh madrasasi sahnda tuzfurushlik do'konining tomida o'tirib allaqanday xayollarga cho'mib ketgan mahallimda, boshimda bir odamning soyasi paydo bo'ldi. Men xayol yuki ostida qolganimdan soya egasi tomonga qayrilib ham qaramadim.

Boshim ustidan bir kishining:

— Assalom alaykum, — deb qarlarga xos tovushda qiron bilan salom bergani eshitildi.

Boshimni ko'tarib qarasam, Qori-Ishkamba ekan, u ko'limsirab, tishini kovlamogda edi.

Mendan asossiz shubhalangani uchun undan qattiq rangim sababli yotqirmas bir ohang bilan salomiga javob qaytarib, yana o'z xayolimga sho'ng'ib ketdim.

— Ko'kaldosh madrasasining sahni ajab xushhavo joy-da — deya mening yonimga o'tirdi u.

Men uning bu so'ziga hech bir javob qaytarmadim.

— Uka, — dedi u yumshoqlik bilan, — menda biron ishingiz bormidiki, bir-ikki kun mening organdan yurdingiz, hovlimga ham borgan ekansiz?

«Hovlisiga borganimni bu shayton qanday bilib olgan ekan?» deb ajabsindim. Lekin o'zining avvalgi vaziyatimni buzmayin javob berdim:

— Men sizning qancha pulingiz borligini va u pullarni qayerga qo'yganingizni bilib olmoqchi, undan keyin g'ijduvonlik qarog'chilar bilan borib, ularni o'g'irlamoqchi edim.

Taniganim bir odamning, kutilmagan harakatlari shubhalanib, uning haqida badgumon bo'lishim ayb edi. Lekin men tekshirib ko'rdim, siz to'g'ri odam ekan-shuning uchun sizga uzr aytib ko'nglingizdan chiqaray barmikaningiz ham yoningizga o'tirdim, — dedi, keyin bu yumshoqroq ohang bilan qo'shimcha qildi: — Sizga qattiq qo'ysam zarar qilmas: men odamlar o'ylaganday fikr emasman. Agar «bola-chagalarning nafaqasi uchun», ya'ni pul besh pul topsam ham, uni o'z uyimga olib borasam, balki biron odamning qo'lga «omonat» topshirib qolib ketish vaqtida undan olib xarajat qilaman.

Men uning bu keyingi so'zidan mening haqidagi avvalgi shubhasi hali ham borligini sezdim. Shuning uchun bu odam bilan pachaqlashib o'tirishni munosib ko'rmay, shubhadan butunlay chiqarish yo'lga tushdim. Undan so'zlash fikridan qachonlar qaytgan bo'lsam ham, uni organdan chiqarish uchun yana o'sha hujra so'rash masalasi o'zimga qoldi.

Men biror turar joy axtarmoqda edim, — deb gap boshladim, eshitishimga ko'ra, sizning bir necha zarxarid hujralari bor ekan. Shuning uchun sizni tanimasam ham, to'g'ri bo'lsa, biron hujra so'rab ko'ray deb organgizdan yurgan ekan.

Mening zarxarid hujram yo'q, bir-ikkita hujram bor, ular biron meros qolgan, o'zim pul berib, hujra sotib oladigan ekan. Ega emasman, — degandan keyin mendan so'radi: — Hujra topangizmi yoki hali ham turar joy sizni yuribsizmi?

Hali ham hujra topganim yo'q.

Agar hujra topsangiz kunda qozon gaynatasizmi? — deb dedi u qovonch bilan.

Men uning bu savolidan «o'choqsiz, mo'risiz biron hujra topgan o'xshaydi, agarda men qozon gaynatmaydigan ekan, o'shani menga bermog'chi», deb o'yladim-da, javob berdim.

– Men uchun o'choqsiz, mo'risiz hujra bo'lsa ham bo'laveradi: men qozon qaynatmasdan ham kun kechira beraman.

– Lekin menda shunday bir hujra borki, uning o'choqi kunda ikki kishilik sergo'sht va seryog' palov damlab talab qiladi, – dedi hazillashgansimon va so'ngra jiddiy bir vaziyat olib izoh berdi: – Mening ikki hujram bor, ularning har birisini bir mullabachchaga berganman, shu shart bilan ki, ularning har ikkalasi kunda ikki kishilik osh damlaydi, biri tush vaqtida va birisi peshindan keyin. Men ma'lum vaqtlarda borib, ularning har qaysisi bilan palovlarini bahon ko'raman.

U bir oz jim turib, tishlarini yana bir karra kovlagandan keyin, davom etdi:

– U mullabachchalardan biri qabul qilingan shartimiza muvofiq, kunda o'z vaqtida palovni tayyorlaydi, ammo u birisi goho g'irromlik qiladi, hujrani qulflab qochadi. Erta kuni unga uchrab, bu «yaramas» qiliqning sababini so'raman, «kecha osh xarajati topolmadim» yoki «kecha o'zim bu yerda mehmonda edim», deb sarq chaqaga arzimaydigan uzrlarni oldimga qo'yadi. Shu yil to'rt bor shunday hodisa yuz berdi...

Qori-Ishkamba yana bir marta tishini kovlab, tishlarining orasidan chiqqan osh qoldiqlarini ko'cha tomonga tufllagan dan keyin, so'zini yana davom ettirdi:

– Men hozir shu va'dasiz mullabachchaning oshini yetib chiqdim. Tunov kun hujrani qulflab qochgan edi, bugun bo'lsa oshni kango'sht va kamyog' qilib pishiribdi. Shu bugun unga: «Bundan buyon shunday qilasang seni hujramdan quvib chiqaraman», deb do'q urdim. Agar siz kunda serma salliq palov pishirib, meni «ziyofat» qilishni bo'yningizga olsangiz, mayli, «qadrdon bo'lsa ham» uni quvib yuborib, hujrani sizga beraman.

Men bunday munisik odamning oldida o'z qashshoqlikni oshirib qilibdi va «bu shartni ado etishga qurbim yetib bormaydi» deyishni or sanab, unga bunday javob berdim:

Tunov kun menga bir odam o'z hujrasini tekin beribdi bo'ldi. Agar o'sha hujrani olmasam sizning hujramdan bo'ladi. Har kuni osh damlab, bir odamni ziyofat berib o'z opqiyin emas», lekin tekin hujra topilsa yana ham beraman.

Afsuski har kim o'z manfaatini ko'zlaydi. Lekin mening uchun juda yaxshi, derazasiga oyna solish o'rninga qog'oz solingan bo'lsa ham, ustunlari tut yog'ochdan, o'ymakorlik bilan o'zlashtirilgan, juda chiroyli! – dedi u va qo'shimcha qildi: – Eshak bo'lib qolsa, mening hujram haligi shart bilan turar ekan, berganinm ustiga duo ham qilaman. Men bechora berganman, odamlar o'ylagancha puldor emasman...

Mening Qori-Ishkamba bilan tanishligim mana shundan iborat, birinchi o'tirishimiz shu musohaba bilan tugadi. Keyin u bu'zi vaqt ko'chada menga duch kelar va har bir kelganida mendan:

– Qor joyingiz bormi? – deb so'radi u.

– Ha, deb javob berardim men.

Hujraniz biron oshnangiz yo'qmi?

Yo'q.

Yo'q deyilgisi «subhatimiz» shu bilan bitar edi...

VIII

Har bir zamonlarda, Buxoroda har yili hamal oyi boshida «Shirabadan» qozon-tovoq va o'choq tayyorlab ijara qabul qilishni bo'yningizga olsangiz, mayli, «qadrdon bo'lsa ham» uni quvib yuborib, hujrani sizga beraman.

nachilar usi ochiq bir yerda qator o'choq qazib, qozon quritib, o'tin tayyorlab, xaridor kutib o'tiradilar. Ba'zi odamlar masalliqni keltirib, shunday oshxonalaridan bir qozonni olib, o'zlari osh pishiradilar. Oshxonachiga qozon-tovog' va o'tin uchun haq to'ladilar.

Sayilga borgan oshnalarimizdan bir nechasi shunday oshxonalarining birida osh qilmog'chi bo'ldi, ular orasida men ham bor edim. Bunday vaqtlarda oshpazlik vazifasi mening bo'ynimga tushar edi, o'rtog'lar bu xizmatim muqobilida meni «harifona»¹⁰ puli to'lashdan ozod qilar edilar.

O'rtog'lar osh masallig'ini sotib olib, men bilai birga hali gi oshxonalarining birisiga bordilar, ular go'sht, yog', piyoz, sabzini to'g'rab bergandan keyin tomoshaga chiqib ketdilar. Men osh pishirish uchun u yerda qoldim.

Men yog'ni eritib, dog'lab, piyoz-go'shini solib qovurdim, keyin sabzini bosib, bir oz suv quyib qaynatib, go'shtining pishishini kutib o'tirdim...

Hali oshga gurruch solmasimdanog', qayerdandir Qori-Ishkamba paydo bo'ldi. U men bilan salomlashib, odati bo'yicha «hujra kerakmi?» deb so'rab, mendan «yo'q!» javobini olgandan keyin, sheriklik osh qilayotgan yo'ldoshlarimning kimlar ekanligini so'radi.

Men bir necha kishining nomini aytdim.

— Ha, hammalari «o'zimizniki» ekanlar-ku, — deb, mening oldimdan ketdi va qo'shnidagi oshxonaga kirib, oshlarning tayyor bo'lishini kutib o'tirgan bir to'da odamlar davrasiga joylashdi...

Men gurruch solib, oshni damladim. Biznikilar ham yetib kelib, davra olib o'tirdilar. Bu orada Qori-Ishkamba joylashgan davraning oshi suzildi. Ular yemog'ga kirishdilar...

Qori-Ishkamba har bir osham oshni lunjiga tiqqandan keyin bo'ynini cho'zib, bizning qozonimiz tomonga ko'z tashlar edi...

¹⁰ Harifona — sheriklik osh.

Men ham oshni suzib, o'z davramizga keltirib qo'ydim. Oshxonachiga bizning davraga osh kelganini ko'rgani ham oshxonadan turti. Lekin u davradagi tovoqning tagida bir to'la osh qolgan bo'lib, allakim unga hazillashib: «Qori-Ishkamba ham yeng, uvol bo'lmasin», degan bo'lsa kerak. U qitib, tovoqdagi oshni sidirib oldi-da, yog'ini tomizib, oshni og'ziga tiqqani holda bizning davraga yugurdi. Mening davrada otasi o'rtacha boylardan bo'lgan bir kishiy edi, shu kishi Qori-Ishkamba bilan oshna va hazilchilar edi. U kelib bizning davraga o'tirgandan keyin, haligi oshxonachiga unga:

Qori amaki, sizning qo'lingizdan qutulish kuni yo'q degan, dedi.

Maschaq-da, boshingizdan aylanay boyvachcha, maschaq bo'lsa odamlarning ishi maschaq terishdir.

Havchiga borib-ku, «navirasi» deb oshni yeysiz, endi bu oshnima deb yeysiz?

«Navirasi», boshingizdan aylanay! — dedi Qori kushnalar to'zalanib bo'lganidan keyin, osh uchun «oling» bo'lishandi. Ammo Qori-Ishkamba hech bir kishining o'zi deyilishini va oshdan olishini kutib turmay, tovoq ushlab olib, undan keyin u na biron kishiga gapitar va na kishining gapiga javob qaytarar edi, besh barmog'ini o'z oshni go'sht va yog'i bilan chaqaloqning kallasi-day qitib og'ziga tiqqani hamon, yana oshga panjasini uzatar...

Qori-Ishkambaning, cho'zilib tovoqning tagigacha suqilgan barmog'larini ko'rib, biznikilardan biri uning qo'liga qitib...

Qori amaki, bu panjani, panshaxa? — deb so'radi.

Panshaxa-da, — dedi boshqa birisi. — Qori amakim maschaq bo'lganlaridan keyin to'g'ri kelganda xirmoni sovuq bo'ladilar, shuning uchun o'zlari bilan birga panja o'miga maschaq olib yuradilar.

Ammo Qori-Ishkambaning o'zi bu so'zlarغا kulimsirashdan boshqaga javob bermas va boshini tovoq ustidan ko'tarmas edi. Yolg'iz ora-sira o'ng qo'lini tovoqqa bosib turgan holda chap qo'li bilan kosani olib, suv ichar edi.

Qori-Ishkamba og'ziga oshni shu qadar ko'p joylardaki, chaynayotgan vaqtida guruch donalari og'zidan tovoq ustiga sochilar edi. Men bu holni ko'rib, osh yemogdan qo'l tortdim, boshqa o'rtoqlar ham oshning tagidan – uning og'zidan sochilgan guruchlar tushmagan joyidan oz-oz olmoqda edilar...

Kosadagi suv tugadi, Qori-Ishkambaning ustma-ust og'ziga joylagan oshi tomog'iga tiqilib qoldi. Men oshxonachiga qarab:

– Sumba keltiring, sunbal! – dedim. Oshxonachi taallublanib:

– Menda sunba yo'q! Sunbani nima qilasis? – dedi.

– Axir, bironing tomog'iga osh tiqilib qolsa, nima bilan qomiga joylash kerak?

Oshxonachi tovoq tevaragida o'tirganlarga qarar ekan, og'zi to'la osh bo'lib, uni yutolmay turgan Qori-Ishkamban ko'rib, birdan tushundi va kosani olib borib, suv to'ldirib keltirib, uning oldiga qo'yib:

– Tomog'iga osh tiqilganlarning sunbasi suv bo'lsa kerak, – dedi.

Qori-Ishkambaning yana biron joyda «iskab» qo'ygan oshi bo'lsa kerakki, bizning tovoqni bo'shatganidan keyin, tovoqni olishni va dasturxonni yig'ishtirishni ham kutmasdan, o'rtidan iring'ib turdi-da, qo'lining moyini mahsisiga artib, oshxonadan chiqib ketdi.

Bizning davradagilarning bu chaqirilmagan jirkanch «mehmon»ning qiliqlaridan ta'blari tirtiq bo'lgan va dimog'lari kuygan, men bo'lsa tamom asabiylashib ketgan edim; o'zim mehnat qilib pishirgan oshdan mahrum bo'lganim ustiga, uning osh yeyishidan ko'nglim shunday aynidiki, och bo'lsam-da, ko'nglim osh tusamay qo'ydi.

Men «Musianning alamini Isodan olmogchi» bo'lib, boyvachcha so'radim:

– Bu mening sen bilan qanday aloqasi bor ediki, sening ishtab kelib, bizning davrani bulg'atib ketdi?

– Bu odamning men bilan qanday aloqasi borligining hili uzoq, uni boshqaga vaqt aytib beraman! – dedi u.

Men u bilan sening orangda gapirilgan «navirasi», degan so'zlarning ma'nosini anglamadim. Agar bu ilmoqli so'zlarni menga ochib bersang, hammasini tushayman! – dedim.

– Bu odam sudxo'r, – dedi boyvachcha, – pulni orttirib olib shu bilan qarzga beradi, pulning tanidan orttirib olgan foydani pulning «bolasi» deydi: pulning foydasining foydasi «navirasi», foydasining foydasining foydasini «avirasi» deydi.

Boyvachcha sudxo'rlarga xos bu iboralarni aytib berganidan keyin, izohga kirishdi:

– Men kim bu odamdan qarzdor bo'lsa, albatta bu odamning pulning tanini shart qilingan foydasi bilan birga birato'la olib, bundan boshqa u odamning qarzdorlik muddati orasida boshqa yoki kun ora oqshomda uning uyiga borib, ovqat qila-otirgani shu ovqatini «navirasi» deb ataydi.

Boyvachcha u bilan o'z aloqasining hikoyasini boshqadan qoldirgan bo'lsa ham, o'zi sezmasdan, u hikoyaning g'aybini aytib yubordi:

– Mening ham undan bir mablag' qarzim bor, shu munom bilan u tinov kun oqshom bizning uyga kelib, «navirasi» deb osh yegan edi. Ammo bugungi oshni «avirasi» deb ataydi, shu menga qarz bergan pulning foydasining foydasi shu.

Boyvachcha sayili voqesidan taxminan to'qqiz oy o'tganidan keyin, boyvachcha mening hujramga kelib tashlanib so'rashgandan keyin, dedi:

– Bu kecha mening Qori-Ishkambada bir ishim bor. U menga soat o'nlarda uyimga borsangiz, meni ko'ra olasiz, deb va'da bergan edi.

– Eshitishimcha, u hech bir kishini kechqurun uyiga yo'latmas ekan-ku, – deb uning so'zini bo'ldim.

– Avvali shuki, bu ish mendan ko'ra unga foydaliroq, shuning uchun kechqurun ham meni uyiga qabul qilishga majbur; ikkinchidan, uning mendan ko'ngli to'q, mendan hayiqmaydi, – degandan keyin, boyvachcha o'z so'zini davom ettirdi: – Kechqurun soat o'nda, ayniqsa havo bulutli bo'lgachda, ko'chada yolg'iz yurish qo'rqinchli. Agar bemalol bo'lsa, siz menga hamroh bo'lsaydingiz!

– Men u odamning shun betidan bezorman va unga duch kelishni o'lim bilan baravar bilaman! Lekin, modomiki, sizga hamroh bo'limoq uchun bir odam kerak ekan, mayli, bora-man, «do'stlar bilan birga o'limoq to'y-tomoshadir», deganlar.

– Unga duch kelish, ayniqsa uning uyiga borish o'limdan battarroq bo'lsa ham, u yerda sizni qiziqitiradigan ishlar bo'lishi ham mumkin, tomosha qilasiz, – deb boyvachcha menda havas ham uyg'otib qo'ydi.

Biz ikkovlashib va'da vaqti yaqinlashgan choqda ko'chaga chiqdik. Havo bulut, oysiz bir kecha edi. Bunday kechada Buxoroning chiroqsiz, egri-bugri, tor ko'chalarida yurish juda qiyin bo'ladi, xayriyalki, qor yog'moqda va hamma joyni oqartirib, ko'chaga ko'r oydin kabi g'irg'ir shira yorug'lik bergan edi. Bo'lmasa bunday kechada yo'lni ko'rolmay peshonamizni biron devorga urib, boshimizni yorit olishimiz ham hech gap emas edi.

Biz Ko'kaldosh madrasasi sahning g'arb tomonidagi zinasiidan tushib, o'ng qo'lga burildik, madrasa bilan Shayx-

ning maqbarasining orasidagi ko'cha bilan shimol tomonga borib qoldik.

Maqbaraning g'arbi-shimoliy burchagiga kelganimizda yo'lga burilib, sopol bozori bilan g'arb tomonga qarab borib qoldik.

Ko'chada hech bir jon asari, hech qanday tovush va harakat yo'q, qorning shivirlashidan bo'lak ovoz eshitilmas edi. Maqbara o'rtasida g'arb tomondan kelayotgan mirshabning doimiy shovqini eshitildi. Biz «u usti yopiq rasta bilan o'tib, o'z yo'lga borayotgan», deb yo'limizdan qaytmay bora berdik. Lekin maqbaraning ko'liga yaqinlashganimizda mirshab ham o'z doimiy bilan poyabzalfurushlik rastasidan chiqib, bizga qarama-qarshi bora berdi. Mirshabning o'zi otlig, odamlari piyoda bo'lgan.

Mirshab mirshablarining odati – o'g'ridan qochmoq, qochib ketmoq edi. Agar biz qochsak, bizning to'g'riligimizni bilib, albatta quvib tutarlari, agar qochmasak, mirshab bizni qarama-yuz kelib, o'z-o'zimizdan qo'lga tushar edik.

Boyvachcha bu holdan juda qattiq qo'rqdi, uning qo'rqishi mendan ediki, mirshabning qo'lga tushib qolsa, Qori-Ishkambaga to'lash uchun tayyorlangan pulidan bir qismini o'ziga berib, shu bilan bu kecha uning hisobini barobar qilib qolishi yoki mirshabxonaga borib, ertagacha yotishi, boshini yo'z o'zi, yo' otasi pul to'lab qutulishi kerak edi. U menga tovuq bilan:

– Kech o'tirib qilamiz? – deb so'radi mendan.

– O'tirib, hech narsa bo'lmaydi, – deb men unga dadil-degandand keyin, aytdim: – Orgaga qaytamiz, siz mening devorning osti bilan shoshmasdan og'ir-og'ir qalqal kelavering va organgizga – mirshab kelayotgan orgaga shu qaramang!

Biz orgaga qaytib sekin-sekin yura berdik, mirshab ham bizning o'g'riligimiz yoki to'g'riligimizni aniq olmay, bizning orgamizdan qora olib kelmogda edi. Biz Poyi ostona

guzariga boradigan ranguborfurushlik¹¹ rastasining burchagi ga kelganimizda, mirshab bizga yaqinlashayozgan edi.

Biz, chap qo'ldagi timli rastaga burildik va rastaning boshidagi birinchi do'konning supachasiga chiqib, rastaning tomini ko'tarib turgan yo'g'on ustunning orqasiga yashirindik.

Bizning chap qo'lga burilganimizni ko'rgan mirshab va uning odamlari bizning qanday odam ekanimizni bilmasdan, qo'ldan qochirmaslik uchun bo'lsa kerak, ulardan birisi:

– Kim u! – deb tovush berdi.

Men uning javobiga do'kon supachasidan parcha g'ishtni qo'porib olib, ustun orqasidan chiqdim-da, u g'ishtni ularga tomon oldim va yana o'zimni ustun panasiga oldim.

Shu bilan mirshab bizning «o'g'riligimizni» aniqlagan bo'lsa kerak, biz turgan tomonga kelishni «xatarli» bilib, orqaga qaytdi va dovilini chalmasdan, kelgan yo'li bilan keta berdi.

Mirshab borib poyabzalfurushlik dastasiga kirib ketganidan keyin, biz ustun orqasidan chiqib, tag'in qaytgan tomonimizga qarab yo'l soldik va bir necha minutda Qori-Ishkabning hovlisiga borib yetdik.

Boyvachcha Qori-Ishkabning eshigini taqillardi. Bu oz fursatdan keyin darvoza orqasidan:

– Kimdir u? – degan ovoz eshitildi; bu Qori-Ishkabning tovushi edi.

– Men, oshna, Qori amaki, eshikni oching! – dedi boyvachcha unga.

Qori-Ishkab darvozani ochdi, ammo boyvachchaning yonida boshqa bir odamning qorasini ko'rgan hamon, qaytadan darvozani yopmoqchi bo'ldi.

¹¹ Rang, bo'y oq rastasi.

Ammo boyvachcha bunga yo'l qo'ymadi: kifti bilan darvozaning bir tavaqasiga tirilib turib, bir oyog'ini bo'sag'adan o'tkazib qo'ygan holda:

– O'g'ring, Qori amaki, bu kishi o'zimizniki, – degan tovush unga qarab:

Mahkam qiling, kiring! – dedi.

Bu darvozadan ichkari kirishga muvaffaq bo'ldik. Lekin qorong'i va tor edi. Ichkari hovlining kirish yo'li bo'lsa kerak, ochiq turgan bir eshikka o'ng tomonim bilan borib, Qori-Ishkab ro'paramizdagi bir zinaga oyog'ini qo'yib:

Kelinglar, yuqori chiqinglar! – dedi.

Bu uning orqasidan qo'limiz bilan devorni paypaslay-aylay yuqori chiqib boshladik, torgina bir sahna va yuqori boshida bir tavaqali eshik bor edi. Eshik oldida bir nechta keladigan bir ayvoncha, ayvonchani osti tomoning qor-yomg'irdan saqlaniladigan yo'lga sanab:

Qori-Ishkab oldin borib boloxonaning eshigini ochdi, bu uning orqasidan yetib bordik. U boloxonaga kira tushib axtarib qilinglar! – dedi.

Bu ham boloxonaga kirdik, ammo qorong'ilikda qayerga borishimizni bilmay, tikka turdik. U bo'lsa boloxonaning ostiga «q'virlab» yurmog'chi edi.

Qori amaki, nima qilyapsiz? – deb so'radi boyvachcha unga.

– Axtarib topdim, qani gugurtlaringiz bormi?

– Men, gugurt yo'q ekan, – dedi boyvachcha. Ichkari axtarib ko'rgandan keyin.

– Men ham gugurt yo'q, – dedim men.

Qori-Ishkab oyog'ini qilyotganday boloxonani qo'ltatib tepa boshladi.

Boloxonaning osti – ichkari hovlidagi uyim, shu «gumbaz»ni eshitib ichkari odam chiqadi, – dedi u.

Haqiqatan ham ko'p vaqt o'tmasdan zina tomonidan oyog' sharpasi eshildi.

– Lampangni chiqar, undan bu lampani yondiray! – dedi Qori-Ishkamba zina boshiga chiqqan kishiga.

– Lampani yondirish uchun gugurt so'ramay, nega lampaga so'radingiz? – dedi boyvachcha Qoriga.

– Hisob yuzasidan, – dedi Qori-Ishkamba, – har kecha uyimda bir dona gugurtdan ortiq sarf bo'lmastigi kerak, xoh o'choq bo'lsin, xoh chiroq, bir-birovlaridan yondirishni lozim. Shu holda mening qo'limdagi besh-o'n tanga pulni odamlar «foydaxo'rlikdan topgan» deb o'ylaydilar. Holbuki, men har bir narsamni tejashdan, xarajatda isrof qilmaslikdan topganman.

– To'g'risi, «chiqim qilmaslikdan deng!» – dedi boyvachcha.

– Agar lampani chiqarib tushirishda uning shishasi sinib, «mumsikning xarji ikki baravar» degan maqol to'g'ri bo'lib qoladi, – dedim men.

– Singan shishaning zarari menga emas, u lampaning egasi bo'ymiga tushadi, – dedi Qori-Ishkamba, – shuning uchun bu lampani yondirishga ichkariga berib yubormay, u lampani bu yerga olib chiqishini buyurdim.

– Ichkari hovlingizdagi lampa sizniki bo'lmay, kimniki bo'ladi? – deb taajjub bilan so'radim.

– Xotinlarimniki! – dedi Qori-Ishkamba va izoh berishga kirishdi, – xotinlarim do'ppi tikadilar, bu ishdan tushgan foydalarning barisi o'zlariniki. Bu ishga bo'ladigan xarajat, shu jumladan, lampa, uning shishasi va kerosin ham o'zlarining hisobidan bo'ladi, men uchun bo'lsa, ichkari hovlida lampa ham kerakmas, uning yorug'i ham.

– Unday bo'lsa, do'ppi'larning narxi uchun shuncha tortishuvingiz xotinlaringiz manfaati uchun ekan-da? – deb men do'ppi bozoridagi voqeani esladim.

– Yo'q, u tortishuvlarim o'z manfaatim uchun edi, deiti-da, izoh berdi. – Xotinlarim tikkan do'ppi'larni men

ham ko'larisiga baholab olaman. So'ngra bozorga olib ketib, «mumsiklarim» orgali chakana narx bilan sotaman, esa narx bilan chakana narx orasida bo'lgan farq mening hisobimga kiradi.

Bu amalda birov yongan bir lampani keltirib zina ustiga qo'ydi. Qori-Ishkamba men bilan bo'layotgan gapni tutib olib, keyin, qo'lidagi lampani olib borib eshik oldiga qo'ydi, so'ngra borib zina boshidagi lampani olib keldi. «Yongan lampaning piligini pastlatib, yengi bilan shishani olib, yerga qo'ydi. So'ngra boloxona palosi ostidagi pallo bir cho'p sug'urib olib, boyagi lampadan yondirdi va lampasini yoqib olgandan keyin hovlidan chiqqan lampaga shishasini qo'yib, eltib zina yoniga qo'ygach, qaytib keldi. Boloxona lampasini olib keltirib sandal ustiga qo'ydi.

Bu lampaga mozorlarda yoqiladigan piliklarday xiragina rangli beradigan «uchinchi» lampa edi; shunday bo'lsa ham, bu uning yorug'ida, boloxonadagi «mellar»ni ko'ra olinib, u yerda terilarni oshlaganda chiqadigan jun qirindilari bilan bo'lgan va Buxoro istilohicha «ohoki» ataladigan bir rang bo'lgan, sandalning ustiga, o'zi aytgancha, eshak terasiga o'salgan isqirt bir ko'rpa yopilgan edi, ammo sandal bo'ylidagi ko'rpa chalar undan ham isqirt, ya'ni eshakning yoniga yoki qo'tir tuyaning juliga o'xshar edi.

Moshamat qilinglar, sandalga o'tiringlar! – dedi u.

Bu ust kiyimimizga yaxshilab o'ralganimizdan keyin, lampang ikki tomoniga o'tirdik va oyog'larimizni sandalga qo'yib hamon qaytib tortib olishga majbur bo'ldik.

Bu sandalni yoki muzxonani, Qori amaki? – deb dedi boyvachcha undan.

Hali, shu huvoda ham oyog'ingiz sovgotdimi? – dedi Ishkamba, – boyvachchalarning oyog'i shunaga nozik bo'lgan-da.

«Hahloq! mullabachchening oyog'i ham ishdan chiqdi, deb men, – bir qarich qor yog'ib, kavushga to'ladigan

bo'lganda, fil ham ko'chaga chiqsa sovgotadi. O'zingiz shu vaqt ko'chaga chiqib bir kezib kelsangiz-chi!

– Men hozir ko'chadan keldim, – dedi u, – necha mahalla ko'ylarni kezdim, necha joyda choy ichdim, bir necha hovli-da osh yedim. Agar boyvachchaga va'dalik bo'lmasaydim tag'in ikki soat ko'chalarda yurar, oshlari juda kech tayyor bo'ladigan oshnalarimning ham ovqatlarini yeb keldim.

– Siz o'z uyingizda ham osh yegamizmi? – deb so'radim Qori-Iskamba sira o'ylamasdan, hozirjavoblik bilan.

– Sira yemagannan. Modomiki oshnalar uyida tayyor osh topilar ekan, nega o'z uyimda qozon-tovoq qilib o'tiray? Nega yuz ming mashaqqat bilan topgan pulimni bekorga isrof qilay, – deb bir oz jim turgandan keyin, yana davom etdi. Gapim yolg'on bo'lmasin, yilda ikki marta o'z uyimdan osh yeyman.

– Ishonmayman, – dedi boyvachcha, – sira aqlim bovon qilmaydiki, sizday odam pul xarjab uyida osh pishiribti yesin!

– Men pul xarjab osh pishirib yemayman-n-n, – dedi u cho'zib va izoh berdi, – xotinlarim yilda ikki marta – muharram va rajab oylarida osh qilib uchta qorini chaqirtirib, otalarining arvofiga qur'on xatm qildiradilar. O'sha vaqtda oshni qorilarning oldiga men olib chiqaman va ular bilan birga o'tirib yeyman.

– O'zingiz-ku, qori, – dedim men unga, – nega xotinlaringizning pulini begona qilasiz, shuning o'rninga o'zingiz qur'on xatm qilib, pullarini olsangiz bo'lmaydimi?

– Xotinlar unamaydi, «siz xudoni ham aldaysiz, qur'on o'qimasdan pulni olasiz», deyishadi, – dedi Qori-Iskamba, – lekin men hisobini topdim; xotinlar har bir qori uchun yetti tangadan qog'ozga o'rab, uch qoriga yigirma bi-tangani menga topshirib, «qorilarga chiqarib bering», deyadilar. Men yo'lakda turib har bir qog'ozdan ikki tangani olib, cho'ntagimga uraman-da, qolganini qorilarga chiqarib

Men Natijada har bir qoriga besh tangadan tegib, menga besh olti tangga o'lja bo'ladi.

Yani olti tangani o'g'irlayman, deng! – dedi boyvach-

Nega bu ish o'g'irlik bo'lsin? – dedi Qori-Iskamba o'z sandalini, – men u chetdan chaqirilgan qorilardan qog'oz va yaxshiroq qur'on o'qib qaynatalarim arvohi-bingizni boshlayman. Buni ahmoq xotinlarim bilmasalar ham boshlaydi.

Qori amaki, – dedi boyvachcha, – agar puldan umidin-iz bo'lsa, darrov bir xokandoz olov keltiringki, oyoqlarim ichiga keldi, qo'llarim ham tarasha bo'lib qoldi.

Qori Iskamba o'rindan turib, yana yerni gumburlatib dedi: bir minutdan keyin ichkari hovli-dan zina oldiga bir odam chiqdi.

Ichkaridagi sandaldan bir xokandoz olov olib chiq! – dedi Qori u odamga.

Bir minutdan keyin u odam «olov»ni chiqarib, zina oshiga qo'ydi. Qori-Iskamba borib, xokandozni olib keldi. Xokandoz ichida ozgina qo'r aralash kul bor edi. U o'sha qo'r aralash kulni xokandozi bilan sandal ichiga qo'ydi.

Nega xokandozni bo'shatmasdan, u bilan qo'ydingiz? dedi so'radim.

Shuning hikmati bor! – dedi u.

Qanday hikmati?

Bo'lgina anglaysiz!

Biz oyoqlarimizni qo'r aralash kul ustiga uzatdik, issiqlik bo'lsa bo'lsa ham, saldan keyin mahsilarimizga yopishib borgan muylarni erita boshladi.

Sandalingiz burun «yaxdan» bo'lsa, endi «yaxobdan» bo'ldi, dedim unga.

Qori yo'q, mening uyimda ko'nglingizga sovuq suv to'kma «yaxob» urib ketasiz, – deb u hali ham mening ha-halini shubhani borligini anglatdi.

— Qani, bo'ling, daftaringizni tezroq keltiring, hisobingizni to'g'rilab, tezroq jo'nalaylik, bo'lmasa bu yerda muzlab qolib, ajalimizdan besh kun burun o'lamiz, — dedi boyvachcha Qori-Ishkamba o'midan turib, boyvachchani buruti bilan imlagani holda, eshikdan chiqdi. Boyvachcha ham bu ko'zini qisib menga qaragandan keyin, uning ketidan chiqqan Ular boloxonaning sahida bir-birovlari bilan bir oz pichir-lashganlaridan keyin, Qori-Ishkamba zinadan tushib keldi va boyvachcha iljayib mening oldimga kirdi.

— Qanday gap ekan? — deb so'radim boyvachchadan.
— Hech bir gap yo'q, sudxo'rlarning odati shu, — dedi. U aytadiki, «men pulni sizning qo'lingizdan kechasi olib, bir begona odamning oldida uyimga kirgizib qo'ymayman. Men borib bir kishini o'zim bilan birga boshlab ketaman. Undan keyin sizning qo'lingizdan pulni olib, birgalashib ko'chaga chiqamiz. Siz yo'ldoshingiz bilan o'z tomonlaringizga ketasizlar, men u odam bilan birga pulni olib borib, o'zimga ma'lum bir joyga qo'yaman. Toki sizning yo'ldoshingiz, «Qori pulni o'z uyida saqlar ekan», deb gumon qilmasin.

Bir odamning ko'nglidagi shubha, ishonmovchilikning bu darajasi albatta jinmikka o'xshagan bir kasallikdir. Jinmdan hech kim ranjimagandek, men ham undan ranjimayman, uning mening haqidagi shubhasining bu darajaga yetgani va uyalmasdan uni boyvachchaga izhor qilgani boshda menga qattiq ta'sir qilgan bo'lsa ham, tezda ko'nglimdan chiqardim.

Qori-Ishkamba ikki minutdan keyin qaytib keldi. Uning yolg'iz kelganini ko'rib, boyvachcha undan:

— Aytgan odamningizni topmadingiz shakilli? — deb so'radi.

— Hali u odamning oldiga borganim yo'q, bir zarur ishini eslab yo'limdan qaytdim, — dedi Qori-Ishkamba va izoh yo'li bilan so'zini davom ettirdi: — Siz, ikkovingiz-ku, bir-birovingizni yaxshi tanisizlar, qorong'ida bo'lsa ham bir-

daftaringizning tovushlaringizni eshitasizlar. Hozir gaplarni eshitib boshqa ishlaringiz ham yo'q. Buning uchun kerak bo'lmasa kerak. Men lampani zina boshiga eltib olib, o'chirib ketaman. Kelganimdan keyin uni yoqib hisobingizni qilamiz. Tuzukmi?

— Ammo u bizning «tuzuk» yoki «tuzuk emas» ekanligini kutmasdan, lampani ko'tarib chiqarib, zina boshiga qo'ydi va puflab o'chirgandan keyin, zinadan tushib keldi.

Ko'p — dedim men boyvachchaga, bir oz jim turlashib keyin, — modomiki, «biz ikkalamiz bir-birovingizni yaxshi tanir ekanmiz, qorong'ida bo'lsa ham ikkovimizning tovushimizni eshtar ekanmiz va gapirib o'tirib uchun chiroq ham kerakmas ekan», bas, nega shu bo'lmas?

— Qanday bo'lsa gapiring! — dedi u.

Men shuni sizdan so'ramogchi edimki, otangiz tirik bo'lsa va hamma oldi-berdilaringiz uning nomidan bo'lib o'tgan holda, siz nega qarzdor bo'ldingiz va sudxo'rlar bilan munomila qilishgacha borib yetdingiz?

Birga ma'lumki, men otam bilan bir do'konda bo'lgan, otam xat-savodsiz bo'lgani sababi, uning butun bo'lib kelishi mening qo'limda. Lekin men ba'zan otamdan xatirib do'kon pulidan o'z orzu-havasimga xarjlayman, bu xatir bo'zida besh yuz, hatto ba'zan ming tangaga borib yetadi. Ba'zan shunday xarjimdan keyin, banka yoki boshqa bi-rog'iga kulturaq mablag' to'lash kerak bo'lib qoladi. Shu vaqt men qarz ko'tarib, unday muomalani to'g'ri layman, bo'lmasa, otam oldida sir ochilib qoladi. Shundan saqlanish uchun yo'l topib, pul olaman, buni esa do'kondan kam-kam pul bo'lib kishi bilmas uzaman.

Ko'p, bunday ishlar boyvachchalar hayotida uchraydigan narsa. Ammo siz shunday vaqtlarda nega boshqa bi-rog'ga sudxo'r yoki sudxo'r hindilardan pul ko'tarmay, shu is-

qirtidan qarzidor bo'lasiz? Bu odam bilan bir nafas bir joyda o'tirishning o'zi odamning bir yillik umrini qisqartiradi.

– Isqirtlikda va boshqa xususiyatlarda hamma sudxo'rlar va sudxo'r hindlar baravardirlar. Ammo bu odamning boshqa sudxo'rlardan farqi shundaki, foyda uchun biror tanga ortiq bersam yoki biron yog'liq palov damlab yegizsam sirimni o'lguncha yashirin saqlaydi.

Boyvachcha bilan bizning gapimiz shu yerga yetganda Qori-Ishkamba e'timodli odamini boshlab keldi. U zina boshida turib, u odamdan gugurt so'radi. Xayriyatki, u odamning gugurti bor ekan, o'sha bilan lampani yoqib, boloxo naga olib chiqdi. U odam ham uning orqasidan kirib biz bilan salomlashdi. Biz lampaning yorug'ida u odamni tanidik u «Kavkaz-Merkuriy» nomli naqliyot shirkati joylashgan «Kavkaz» saroyining saroyboni edi.

Qori-Ishkamba lampani sandal ustiga qo'ygandan keyin, ichkari hovlisiga kirib daftarini olib chiqdi.

Boyvachcha ichki cho'ntagidan Buxoroning ming tangasi bilan baravar bo'lgan bir yuz ellik so'm qog'oz aqchani chiqarib, Qori-Ishkambaning oldiga qo'ydi. Undan keyin uni ki cho'ntagidan tanga chiqarib, undan yigirma besh va o'n besh tiyinlik tangani sanab:

– Bu «bolasi», – deb, uni ham Qori-Ishkambaning oldiga surdi.

Qori-Ishkamba pullarni ikki martaba sanadi va qog'oz aqchalarni bitta-bittadan chiroqqa tutib, ichidagi nishonlarni ko'zidan kechirgandan keyin, pullarni yana bir martadan sanab, cho'ntagiga soldi. Undan keyin daftarini ochib bu hisobni yozdi va daftarining jildidan boyvachchanning tilxatini chiqarib, uning qo'lga berdi.

Biz jo'namoqchi bo'ldik.

– Bir oz tura turinglar, birga chiqamiz, – deya Qori-Ishkamba bir qo'lga daftarini va ikkinchi qo'lga sandaldagi xokandozni oldi.

Hu kulni nima qilasiz? – deb so'radim Qori-Ishkamba-

Hu hali butunlay o'chgani yo'q, oz-da bo'lsa orasida qori bo'lib, ichkaridagi sandalga solaman. Agar xokandoz bishga qo'yman, sandalning ichiga bo'shatsaydim, butunlay ko'k bo'lar edi. Endi xokandoz bilan qo'yganimning hikmatini anglagan bo'lsangiz kerak.

Angladim! – dedim kula-kula.

Qori-Ishkamba daftar va xokandozni ichkari hovlisiga qo'yib chiqqandan keyin, yo'lakchada turib:

Qoni tushinglar! – deb bizga tovush berdi.

Saroybon lampani ko'tarib zina boshida turdi, biz uning yorug'ida zinadan tushdik. Qori-Ishkamba saroybonga lampani o'sha yerga qo'yib o'chirishni buyurdi.

Biz ko'chaga chiqdik. Qori-Ishkamba ham saroybonni qo'ldanlab, bizning orgamizdan chiqdi. Darboza ichkaridan chiqib.

Hu hammamiz poyabzalfurushlik saroyigacha birga boramiz. U yerdan Qori-Ishkamba bilan saroybon «Xo'ja Muhammad Patton» tagiga qarab yo'naldilar, biz Kemuxton ko'li tomoniga qarab burildik. Hali ham yog'moqda bo'lgan qorning qaliniqi to'piqga yetgan edi.

IX

Kunlardan bir kun Qori-Ishkamba Buxoroning Mag'oq mahallasida bomdod namozini o'qidi, namozdan keyin dehqon masnaviyxonlikni eshitdi, so'ngira machidan chiqib, echik oldidagi supachaga o'tirib, qandaydir duolarni o'qib, tashch o'g'ira boshladi.

Hu vaqtda oddiy dehqon kiyimida bir odam kelib, qo'l tutib, unga salom bergandan keyin, machit eshigining ichiga bir supachasiga o'tirib, Qori-Ishkambaga qaray bosh-

Qori-Ishkamba u odamni «Mag'oc machitiga nazr atagan va o'zini machitning nazrxo'ri, deb gumon qilgan bir dehqon», deb o'yladi va undan ko'proq nazr undirish uchun bir necha minut yana ham balandroq ovoz bilan duo o'qib, tasbehlarni hisob cho'tiday shagirlatib o'tirgandan keyin, qo'llini yuziga surtib, uning salomiga javob qaytardi va unga:

– Xo'sh, nazr-niyozingiz bo'lsa chiqaring, ukal! – dedi.

– Mening nazr-pazirim-ku yo'q, lekin sizdan qarz so'ramoqchiman, – dedi u dehqon.

– Qancha qarz olib, qancha foyda bermoqchisiz va zarkafilingiz¹² kim? – so'radi dehqondan.

Qori-Ishkamba bilan dehqon gaplashayotgan choqda Mag'oc machiti oldida do'konlari bo'lgan atyorlar kela boshladilar, ular o'z do'konlarini ochishdan burun bularning mimalar to'g'risida gaplashayotganlariga qiziqib, gaplashuvchilarning oldilarida to'plana berdilar.

Pul muomalasini va umuman pul to'g'risidagi ishlarni ham madan yashirishni istagan Qori-Ishkamba odamlar oldida o'zining boyagi so'roqlariga javob olishni o'zicha «munosib» ko'rmay dehqonga:

– Turing, men bilan yuring, boshqa biron xilvatroq joyga borib gaplashamiz, – deb o'rindan turdi va dehqonni ergashtirib shonataroshlik¹³ tor ko'chasidagi tahoraxonaga kirdi.

Namoz vaqti bo'lmaganidan u yer tahorat oluvchilardan xoli va biron odamning kelib kirish ehtimoli ham yo'q edi. Shunday bo'lsa ham, Qori-Ishkamba «ehtiyot yuzasidan» tahoraxona eshigini ichkaridan zanjirladi va dehqon bilan birga supachaga o'tirib, unga haligi savollarni qayta boshdan berdi.

– Qancha pul qarz olib, qancha foyda bermoqchisiz va zarkafilingiz kim?

¹² Zarkafi – qarzdor bilan qarz beruvchi oralarida turib kafi bo'lgan odam.

¹³ Shonataroshlik – taroqchilik.

Qori amaki! – dedi dehqon, – avval siz mening daromad eshiting, u vaqtda mening qancha pulga muhtojligim o'zidan ma'lum bo'lib qoladi va qancha foyda berish keleshigini ham o'shanda aniqlanadi.

Xayr, gapiring!

Men Gala Osiyoga qarashli Bulmaxo'ron qishloqlik, zaravon, uy-joyli dehqonman. Sangsabz qishlog'ining oqsoqli Arbob Ro'zi o'z yeri yonidagi yerlarini qo'lga kiritish uchun ustimdan bir janjal chiqardi. Qishlog'imizning oqsoqli Arbob Hamid ham unga yon bosdi. O'n besh kun g'ijil chiqib, keyin qozixona eshigiga qatnay-qatnay bu janjal majlidan¹⁴ tugagan bo'lsa ham, shu o'n besh kunda g'ijilimda bo'lgan besh yuz tanga xarajati qozikalon mening bo'yimga yukladi. Janjal ustida turgan qozikalon odat bo'yini har azonda besh tanga foyda sharti bilan qozixona samovarchisidan qarz ko'tartirib, xarajati to'latirdi. Men shu kungi namozi bomdodda besh yuz tanga qarzim besh yuz yigirma besh tanga bo'ldi, agar peshin namoziga bera topib bera olmasam, besh yuz o'ttiz tanga, xufton-kecha bera olmasam, besh yuz qirq besh tanga, ertaga qolsa besh yuz ellik tanga bo'ladi va shunday bora bora o'n besh kun o'tmay men butun yer-suvim va uy-joyimdan ajralaman. Mening uchun arzonroq foyda va uzoqroq muddat bilan hohlamini chiqaramkansiz deb, oldingizga bo'yin egib keldim.

Qori-Ishkamba «bunday yog'liq o'lja qanday bo'lib qishlog' o'limaxo'rari changaliga tushmay, menga kelibdi, bu besh biron tuzoq yo'qmikin», deb shubhalanib dehqondan so'radi.

Qishlog'ingizda holingizni biladigan, halolligingizga e'tiqid to'ladigan biron sudxo'r boy yo'qmidi-ki, siz ularga bormay, menga kelingiz?

Ham! – dedi dehqon, – mening boshimda o'sha janjalni yolg'ingan Arbob Ro'zi va unga yon bosgan Arbob Hamid

¹⁴ Majlidan – tekin, bexarajat.

qishloqning sudxo'r boylari, lekin ular qarzga bergan pullarining foydasiga qanoat qilmaydilar, balki yer-suvni garovga olib, foyda ustiga foyda zamlab, oz vaqtda meni yerdan mahrum qiladilar. Boya sizga aytdim, ularning bu janjaldan maqsadlari yerini qo'limdan tortib olishdir.

— Men ham, — dedi Qori-Ishkamba, — yeringizni garovga olmasdan turib, sizga pul qarz bera olmayman.

— Tuzuk, — dedi dehqon, — siz ham yerini garovga olib, qarz bersangiz, lekin mening eshitishimcha, siz qishloqqa chiqib yer-suv egallab, dehqonchilik qiladigan odam emas ekansiz. Shuning uchun qishlog'imizdan bir kishi: «Agar shu kishidan qarz olsang, yering o'z qo'lingda qoladi», deb meni sizga yubordi.

— Xo'p, — dedi Qori-Ishkamba rozilik ohangi bilan, — har yuz tanga uchun oyda qancha foyda berasiz?

— Besh tanga!

Haligacha har yuz tanga uchun oyda ikki yarim tangadan ortiq foyda yuzini ko'rmagan Qori-Ishkamba «besh tanga»ni eshitib, yuragi yorilar darajada shodlangan bo'lsa ham, yana bir oz ertirish umidi bilan:

— Yo'q, — dedi, — har yuz tanga uchun oyda o'n tanga bersangiz, bu ishni qilaman, bo'lmasa yeringizga ko'z tikkan o'sha qishloq sudxo'rlari oldiga bora bering!

— Qishloq sudxo'rlari, — dedi dehqon, — jumladan, Arbob Ro'zining o'zi ham, mening yerlarimni garovga olish sharti bilan har yuz tanga uchun oyda o'n tanga taklif qildilar. Men «yerim qo'ldan ketadi», deb bu taklifni qabul qildim. Sizni menga insofi sudxo'r, yuz tanga uchun oyda ikki yarim tangaga rozi bo'ladigan sudxo'r deb darak berdilar. Shunday ham bo'lsa men insof qilib, qishloq boylari taklif qilgan bahosining yarmisini, ammo o'zingiz shahar xalqidan olib turgan foydaning ikki baravarini taklif qildim. Agar bunga unamay, o'sha qishloq sudxo'rlari talab qilganday oyda o'n tanga talab qilsangiz, siz bilan ular orasida qanday farq

qoladi? Natijada baribir mening yerim oz vaqtda qo'limdan ketadi! Chunki bunday og'ir foydani to'lay olmayman, siz darrov mening yerlarimni o'sha boylarga sotirib olasiz, lekin o'shanda ham shart qilingan hamma foyda ummaydi. Bir ish qilingki, «na six kuysin, na kabob», na mening yerlarim qo'ldan ketisin, na siz shahar xalqidan oladiganingiz foydaning ikki baravari bo'lgan foydadan mahrum qoling!

Qori-Ishkamba o'zining manfaatiga mufoviq bo'lgan har narsaga qarshi ayta oladigan biror javobi bo'lmasa ham, hushiga yo'l bilan foydani yana bir oz ertirmoqchi bo'ldi.

Xayr mayli, boring, baraka toping, faqat mening namoim pokiza odamligimni nazarga olib, duolarimdan imol qilib, yuz tanga uchun oyda oli tanga foyda bering, bir oyda bir tanga qayerga ketmaydi! O'shanda ham siz uchun besh yuz tanga, har oyda, qozixona samovarchisiga beradiganingizga ko'ra yetti yuz yigirma tanga arzon tushadi.

Xayr mayli, boring, siz ham baraka toping! — dedi pechta vaqti yaqinlashib qozixona samovarchisiga beriladigan pulning yana besh tanga ertirishidan qo'rqgan dehqon, — unday bo'lsa, pulni darrov bering, men olib samovarchiga beray.

Ey, qiziq gapirasiz-ku, — dedi Qori-Ishkamba, — men shuni tushimadim qanday qilib sizga pul beraman? Avval bo'lib yer-suvingizni aniqlashim, uni xatlashim kerak, bundan keyin siz biror inobatli, yerli-suvli zarkafil topishingiz kerak. Endan keyin men pul bera olaman.

Xo'p, — dedi dehqon, — boring, o'z ko'zingiz bilan xatlashimni ko'ring, qo'shimlarimdan mening qandayligimni bilishingiz. Lekin «zarkafil top» deb o'tirmang, chunki, birovchidan zarkafil — qarzdor pul bera olmagan vaqtda naqd pul ehtiyoj berish uchun kerak. Mening do'stlarim orasida naqshingiz puldor odam topilmaydi, ularning hammalari kundalik mehnatlari bilan kun ko'rib yurgan odamlar, ikkinchidan zarkafil pul egasining ko'nglini to'ldirish uchun kerak,

men o'z yerlarimni sizga xat qilib berganimdan keyin, agar men sizning pulingizni bera olmasam, siz darrov yerlarimni sotirasiz. Bu orada zarkafllning nima kerakligi bor?

— Xo'p, — deb Qori-Ishkamba bu shartga ham rozi bo'ldi.

— Endi yerlarimni tekshirish va vasiga qilish uchun qachon borasiz?

— Shu ikki-uch kun orasida.

— Jon Qori aka, erta-inda boring, samovarchining garda nimdagi qarzi og'irlashib ketmasin, — deb dehqon o'midan qo'zg'aldi.

— Tez borish uchun harakat qilib ko'raman, — deb Qori-Ishkamba ham o'midan turdi va tahoratxonadan chiqqacha turtib, dehqondan so'radi:

— Bo'lmako'ronga borsam sizni kim deb so'rog'lay?

— Hamrohraq, — dedi dehqon va Qori-Ishkambadan tezroq borishini yana bir marta yaliniib so'ragandan keyin, ta-roqchilik ko'chasidan o'tib, rastadan chiqib ketdi. Qori-Ishkamba bo'lsa, katta rastaga chiqib, kundalik ishlari orqasidan tushdi.

X

Qori-Ishkamba Hamrohraq bilan qilgan subbatining er-tasiga erta bilan shahardan chiqib, Gala Osiyo tomoniga qarab piyoda yo'lga tushdi.

Piyoda yurishda semizligi, qornining kattaligi azob ber-sa ham, u iloji boricha tezroq yugurmoqda va terga botib, nafasi qisilsa ham, yo'rtib lo'killamoqda edi. Uning bunday shoshilishidan maqsadi Gala Osiyodagi qozikalon noibi qish-loqlarga chiqib ketmasidan burun borib noibxonada topmoq va uning vositasi bilan Hamrohraqning ahvolini tekshirmoq edi.

Qori-Ishkamba Gala Osiyoga yetishib, noibxonaga kiriti-yotganida noibni ot ustida uchratdi. U Qori-Ishkamba kut-ganday qishloqlarga chiqayotir edi.

Qori-Ishkambaning kirib kelishini ko'rgan noib oldan-sondan, u bilan quchoqlashib ko'rishdi.

Qori-Ishkamba bilan noib ko'rishayotgan choqda noibxo-nadagi mulozimlar, sayislar va otbogarlar pigirlashib kulish-sin o'zlarini tiya olmadilar, chunki butarning ko'rishishlari shu o'zlarining quchoqlashib ko'rishishidan ko'ra, ko'proq qorin yon qo'yilgan ikki xumga o'xshar edi — noib ham ham qori-Ishkambaday qorni katta va semiz bir odam edi. Noib-ning Qori-Ishkambadan farqi faqat boshi va yuzining kichik-likida, hamsoqoliligida edi, boshi shu darajada kichkina ediki, qorin yon qo'yilgan uni ko'rganlar «g'alla to'ldirib og'zi bog'lanib qo'yilgan qanor bo'lsa kerak», deb o'ylar edilar. Haqiqatan ham uning yo'g'on gavdasi ustidagi kichkina boshi tutamlab bo'lgan to'la qanorning og'ziga o'xshar edi.

U bir-birlariga yopishganlari holda qo'llari bir-birov-ning qo'llig'lariga yetmagan bu beso'nagay ikki do'st qorin yon qo'yilgan o'zlarining ham kulgilari qistab, ko'rishib bo'lgach, qo'l ushlashib kula-kula mehmonxonaga kiridilar.

Qorin ovgat yeyishda ham Qori-Ishkambaning o'zginasi edi, bu to'g'rida uning farqi yo'lg'iz shu ediki, Qori-Ishkam-ba qorin o'z hujranishinlari va qarzdorlari dasturxonlari-dan o'tib, noib o'z ziga ishi tushgan qishloq boylarining qorin yon qo'yilganlari yeyish bilan birga, kambag'al dehqon-larni talab, to'plagan qo'y, qo'zi va so'qimlarini so'yib, o'z qorin ham yer edi va kambag'alroq odamlarni o'z dasturxoni-tushqiga yo'lalmasa ham, o'zi va Qori-Ishkambaga o'xshagan qorin kattalardan ziyofatini ayamasdi.

Mehmonxonaga kirib o'tirishlari bilan qorin o'z mahra-mmi chiqarib, dasturxon buyurdi.

Hozircha dasturxon bilan birga bir tovoq yaxna go'sht-ning va darrov ikki tovuqni qovurishga buyur! — dedi-da, Qori-Ishkambaga qarab so'radi: — Qanday sabab bilan sha-hardagi javob muomalaringizni tashlab qishloqqa chiqdin-giz?

– Choy buyuring, bir-ikki piyola choy ichib, ham borig'imni chiqaray, ham qorini siz dasturxonga qo'yadigan taomlarni shiptirish uchun tayyorlay, bir oz dam olganimdan keyin, qishloqqa chiqishimning sababini aytib beraman. U tosh yo'lini piyoda bosib, jonim halqumimga kelayozdi.

– E, hali piyoda keldingizmi? Shunday vaqtlarda foydalanish uchun nega biron ulov saqlamaysiz?

– Men tishi bor arrani uyinga yo'lamayman-u, ot yoki eshak saqlaymami?.. – dedi Qori-Ishkamba va mahram olib kirgan choy bilan dasturxonga ko'zi tushgan hamon gapdan to'xtadi.

Dasturxon yozildi, yaxna to'g'ralib o'rta qo'yildi va choy quyildi.

Qori-Ishkamba ovqatdan burun choy ichmoqchi bo'lsa ham, yaxna go'shtni ko'rdi-yu, choydan kechib yaxna solingan tovoqning ustiga butun gavdasi bilan egildi.

Uy egasi ham yog'liq parchalarni olib og'ziga tiqishda o'z mehmonidan qolishmasdi.

Qori-Ishkamba ovqat vaqtida gapirishga odat qilgan bo'lmasa ham, uy egasining o'ziday ovqat yeyishidan kunlashib bo'lsa kerak:

– Siz ham haligacha ovqat yemagami edingiz? – deb so'radi.

– Yegan edim, – dedi noib, – lekin yog'iz yeyilgan ovqatning mazasi bo'lmaydi va ishtaha ham yaxshi ochilmaydi. – Ishtahangizni ochish uchun sizga hamtovog kerak ekan, nega o'z odamlaringizdan birortasini dasturxonga chaqirmadingiz?

– Doimiy hamtovog'im bor – o'z mahramim, u har mahol dasturxon boshida men bilan birga o'tiradi. Lekin u ovqatni juda oz yeydi, «chimxo'r ho'kiz ochlikdan o'ladi», degan lariday, uning «chilp-chilp» qilib ovqatlanishi mening ishtahamni battarroq bo'g'ib qo'yadi, – dedi noib va izoh berishga kirishdi. – Chunonchi, shu bugun erta bir dona qovuril-

gan tovuq bilan bir tovuq to'g'ralgan yaxnani dasturxonga keltirib qo'ydi, hamtovog'im bo'lgan mahramim bir-ikki taom bilan bir-ikki parcha yaxna go'shtdan ortiq yeya olmay. Hani ko'rib mening ham ishtaham bo'g'ildi. Ko'ngil o'tirganman zo'rg'a tovuqni yeb tugatdim, yaxnadan bo'lsa parchalardan ortiq yeya olmadim.

Qori-Ishkamba o'z odatining aksiga o'laroq, ovqat vaqtida bir-ikki og'iz gapirib, u vaqtda tovoqdan ovqat olib mahrami keyinga qolgan bo'lsa ham, bundan ziyon ko'rmasdi, ovqat yeyishda dunyoda birdan-bir raqibi bo'lgan hamtovog'ini gapga solib qo'yib, o'zi go'shtlarni chaynamay yeyib berdi, noib o'z chimxo'rligini gapirib bo'lguncha yaxna tovuq bo'lmadi ham uning o'rni qip-qizil qilib qovurilgan ichki tovuq keltirildi, bir oxurdan kunjara yeyayotgan bir juft bo'kirday ikki do'st tovuq go'shti ustiga engashdilar. Endi to'xtatib ham indamasdan ovqat yeyishga kirishdi, u «oling-oling» deyilgan manziratga ham o'tin qoldirmay, tovoqdan katta parchalarni ko'tarayotgan hamtovog'ini mehmondorlik namoyishi uchun ora-sira boshi va qo'li bilan «oling» degan so'zda imlab qo'ysa ham, biron og'iz gapirmasdi...

Tovuqlar ham yeyilib bo'lib, dasturxon yig'ishtirilib olinganidan keyin, choy ichish navbati keldi va choy vaqtida Qori-Ishkamba o'zining qishloqqa chiqish sababini aytib berib, mahrami uning qo'l ostida bo'lgan Bo'limaxo'ron qishlog'ida qishloqchilikning ahvolini so'radi va:

U bilan oldi-berdi qilsam kuyib qolmasmikanman? – dedi.

Yo'q, kuymaysiz, – dedi noib, – birinchidan, u o'ziga hech bir dehqon, besh tanob milk yeris¹⁵, bir toga ho'kizi va bir sigiri bor; og'a-inisi yoki qo'lidan ish keladigan katta to'g'li bo'lmasa ham, o'zi ishchan odam bo'lganidan yerlarini

¹⁵ Amir zamondagi Buxoro istilohi bo'yicha «milk yer» deb qishloqchilikka soliq bermaydigan yerini aytar edilar.

gulbog'chaday obod qilgan va besh tanob yerdan o'n tanob, balki undan ham ko'proq yerining hosilini oladi, ikkinchidan, u to'g'ri va kishining haqidani qo'rqadigan odam: uchun hidan, juda soddad, sofdil va ishonuvchan bir kishi, shuning uchun «yomg'irdan qochib, qoraga tutilgan» odamday, qahloq sudxo'rlaridan qochib sizning tuzog'ingizga ilimibdi.

Qori-Ishkamba noibning bu gapidan zavqlanib kuldi va noib o'z so'zini davom ettirib dedi:

— Mana shunday mulki, asbob-uskunali, o'ziga tinch, to'g'ri va soddadil dehqonda sizday odamning puli kuyimaydigina emas, balki u sizga govmish sigirday bir nechta yil sotqaymoq bera oladi.

— Birov uni yo'ldan ozdirib, niyatidan qaytarsa nima qilaman?

— U vaqtda, — dedi noib, — qozikalon muhri bilan muhlatisizga beriladigan bir parcha xat sizning qo'lingizda «o'ltapichog'» vazifasini bajaradi va u pichog'ni ishlatib, uning terisini shilib, sizga topshtiradigan «qassob» men bo'laman.

— Demak, Hamrohafiqqa pul qarz berishim maslahat?

— Maslahat, — dedi noib, — lekin u qishloqqa borib, u yerining katta-kichiklari orasida gaplashib, vasiga tayyorlashimiz kerak.

— Unday bo'lsa o'sha yerga boraylik.

— Boramiz! — deb noib otlarni tayyorlashga buyurdi.

Noib bilan Qori-Ishkamba Bo'lmaxo'ron qishlog'iga yetib bordilar. Umrda biror marta bo'lsin ot minmagan Qori-Ishkamba ot ustida qiziq ko'rinar edi: uning qavatmaqavat kiygan choponlarining barlari ot ustiga yoyilib ketgan, sallasi oldin tushib, qosh-ko'zini bosgan; pechlari ochilib hat tomonga osilgan, o'zi ikki qo'llab egar qoshini mahkam tutgan edi va noibning mulozimlaridan bo'lgan bir otlig' u mingan otning yuganidan yetaklab borardi.

Kulgi uchun bo'lsa kerak, noib uning umrida ot minmagani bilan turib, jo'rtaga uni sovuqilmagan, yosh, chars va sog'it otga mingizgan edi, u mingan ot o'z yonida, o'zini yetaklab borayotgan otlig'ning otini tishlamog'chi bo'lib, har umrida bir unga og'iz solardi, boshqa biror otning kishnashini eshitganida — ikki-uch kishnab unga javob berardi, yoki har bir oradan hurkkan bo'lib bir tomonga olib qochmog'chi bo'lar, yoki chiroqpoya⁶ bo'lib oldingi oyoqlarini osmonga ko'tarardi...

Uning munaga harakatlarning har birida sho'ring qo'rig'ini Qori-Ishkamba o'n marta o'lib, o'n marta tirildi, «voy o'lamam» deb dod dedi, ammo noib va uning odamlaridan kelgandan boshqa «yordam» ola olmadi, o'zini otdan tashlatmaychi bo'ldi, ammo tashlay olmadi. Agar uning otini yetaklab borayotgan yigitning chaqonligi, ustaligi bo'lmasaydi, boshqadan ham u otdan yiqilib o'tlar, hech bo'lmaganda boshi tortilib va qo'l-o'yog'i singan bo'lardi.

Bo'lmaxo'ron qishlog'ining aholisi noibni hech vaqt shu kimgilay kulgi va qiyg'os bilan qarshi olmagan edi, ular har kuni noib qishloqlariga kirib kelganda «boshimizga yana qanday hulo keltirdi ekan?» deb gayg'uga tushardilar. Bu safar ham ularning yuraklari shunday gayg'udan xoli bo'lmasada, Qori-Ishkambani otga mindirib kelish manzarasi ularni kuldirmay qo'yimadi. Qishloqning katta-kichigi, keksa chollari-ga ha ko'chaga chopib chiqdilar va qishloqqa kirib kelgan «maymunboz»ning tevaragiga yig'ilganday, uning atrofini o'rab oldilar.

Ular tasodifiy qarshi oluvchilarning oldilarida, haqiqiy va haqiqatni shodlik bilan qarshi oluvchi bo'lib, qishloq oqsoqoli Arbob Hamid turar edi. Arbob Hamid otda kelayotgan noib bilan va uning ishorasi bo'yicha Qori-Ishkamba bilan bo'lishgandan keyin, oldin tushib, ularni boshlab borib, o'z tomoniga tushirdi.

⁶ Чироппоя — чирог' yog'i, bu yerda tippa-tik turish ma'nosida.

Noib va uning yo'ldoshlari shosupa ustiga chiqib o'tirishlari hamon, oqsogolning odamlari bir semiz qo'zini keltirib supa oldida – noibning ko'zi tushadigan joyda so'yidilar. Bu endi oqsogolning noibni qanday shodlik bilan qarshi olganining amaliy alomati edi.

Dasturxon yozildi, meva-cheva tortildi, qishloq kattalari ham noib o'tirgan supaga chiqib, dasturxon boshiga o'tirdilar. Eski to'n faqirlar bo'lsa, daraxtlarning tubiga, de-
vorning tagiga o'tirib, «noib boshimizga yana qanday bala-
ni olib keldi ekan?» deb bir-birovlari bilan pichirlashmoqda
edilar, Qori-Ishkambarning ko'rinishidan paydo bo'lgan kulgi
va shodlikdan endi asar qolmagan edi.

Xalq orasida Hamrohrafiqni ko'rmagan noib, uning
qayerdaligini oqsogoldan so'radi.

– U yavonda¹⁷ bug'doy o'rayotgan bo'lsa kerak, – deb
javob berdi oqsogol.

– Biron odam yuborib, uni chaqirtirib keling! – dedi
noib.

Oqsogol pastda o'tirgan bir bolani chaqirib, Hamrohra-
fiqni aytib kelishga buyurgandan keyin:

– Unda nima ishingiz bor? – deb so'radi noibdan. Noib
oqsogolning javobiga Qori-Ishkambar bilan Hamrohrafiq ora-
laridagi bo'lajak oldi-berdining xomcho'ini hikoya qilib
bergandan keyin:

– Bugun sizlarning huzuringizda mana shu ishni uzil-ke-
sil qilib, vasiga tayyorlash uchun keldik, – dedi.

– Ko'p yaxshi, xush kelibsizlar! – dedi oqsogol noib
va Qori-Ishkambar tomonga qarab, o'ng qo'lini ko'krigiga
qo'ydi-da, boshini hurmat bilan eggandan keyin, gapini da-
vom ettirdi: – Lekin biror yer, bog' yo hovli sotiladigan, yoki

¹⁷ Qirda, dalada.

qo'yiladigan va qanday yo'l bilan bo'lsa bo'lsin, boshqa biror odamning qo'lga o'tkaziladigan bo'lsa, shariat mazharli hammadan burun u mulkning qo'shnisida bo'lgan mulklarining egalariга taklif qilish kerak, agar ular «bizga ke-
lmasamiz» desalar, undan keyin chetdan kelgan odam mulkka
qadam bosa oladi. Ammo yer oluvchi Qori akam bo'lsalar,
bu savdoning ustida oqsogollik qilib, bizning vazifamizni
qo'llab-quvvatlagan siz bo'lsangiz, biz hech bir so'zsiz bun-
dan ishon qutlaymiz.

Qori akam bo'lsin yo boshqa biron shaharlik boy
bo'lsin, shahardan uzoq bo'lgan bunday qishloqqa kelib deh-
qonchilik va mulkdorlik qila olmaydi. O'zining hamqishloq-
larini, o'z ko'zi oldida, o'z yeriga ega qilib qo'yish alamiga
qarayolmasligini chamalagan Hamrohrafiqning o'zi bu ish-
ni to'g'ri. Hozircha uning yerini Qori akamning nomlariga
satlaymiz, bu kishining beradigan qarzlari foyda tug'ib, yer-
ning arziyidigan narxiga yaqinlashgandan keyin, albatta, uni
sotib, o'z pullarini undiradilar. U vaqtda bu yerni qo'shni
bo'lgan mulk egasiga o'tkazasizlarni, boshqa biron kishi-
ga berasizlarni, ixtiyor sizlarda. Har holda Qori akamning
qarmlari o'z qishlog'ingizga tegishidan siz va qishloqning
boshqa kattalari ziyon ko'rmaysizlar. Bu kishi qo'llari uzun,
tushakali bodam, – dedi noib va: – Hamrohrafiq yerlarining
qanday yerlarning egasi kim? – deb so'radi oqsogoldan.

– Mangasabz qishlog'ining oqsogoli Arbob Ro'zi, – javob
berdi oqsogol, – ana o'zlari ham kelib qoldilar!

Buqning oldiga kelgan Arbob Ro'zining hurmatiga su-
paga o'tirib, o'rinlaridan turdilar, u supaga chiqib, noib, Qori-
Ishkambar va noibning odamlari bilan ko'rishgandan keyin,
uy egasi Arbob Hamiddan yuqoriga o'tirdi-da, Bo'limaxo'ron
qishlog'ining kattalariga qarab:

Ko'rganimiz – ko'rishganimiz, – dedi.

Arbob Hamidning odamlari, Arbob Ro'zi noibga tortib qilib keltirgan bir qop ertagi qovurni hovuz bo'yiga tortib qo'ydi, ustiga to'rta qovurilgan tovuq qo'yilgan bir dasturxon, moyli issiq patirni bo'lsa, har joy-har joyga tashlab va ikkita patir bilan tovuqlarni noibning oldiga eltib qo'ydi.

Noib tovuqlardan ikkitasini dasturxonning quyi tomoniga itarib, qolgan ikkitasini o'zi bilan Qori-Ishkambaga yaqinroq joyga qo'ydi.

Noibning, tovuqlarning ikkitasini o'z oldidan uzochlash tirganidan jabli chiqqan Qori-Ishkamba aqchig'langan bir vaziyatda unga qaradi va shu qarash bilan go'yo undan bir «yaramas» ishning sababini so'raganday bo'ldi.

Qori-Ishkambaning bu qarashining ma'nosini tamoman tushungan noib yuzini burishtirgan holda, uning ko'ziga bir tikilib oldi. Go'yo shu tikilish bilan «shahar xalqiga ko'ra to'qroq bo'lgan qishloq aholisi oldida bunday ochko'zlik ko'rsatish yaramasligini» unga tushuntirmoqchi bo'ldi.

Lekin Qori-Ishkamba, parchalab supadagilarning oldiga qo'yilgan u ikki tovuqni qo'lga kirgizishdan umidini uzgan bo'lsa ham, ko'zini undan uzmas va qo'li o'z oldidagi tovuqlar go'shtini olib, og'ziga solayotgani holda, nazartini boshqa odamlar og'ziga kirayotgan u tovuqlarning go'shtidan uzmasdi.

Noib va Qori-Ishkamba oldilaridagi tovuq qovurnasi yeyilib tugatilmasdan, dasturxonga qo'zi qovurnasi keltirildi. Qo'zi qovurnasi tovuqlari bo'shayotgan choqda tovuq-dagi palovlarni keltirdilar...

Supadagilar qorinlari yorillar darajasiga yetguncha ovqatlanib turganda, supadan naritroqda — daraxt va devor tublarida o'tirgan faqir-fuqaroni hech bir kishi esga olmas edi. Hatto noibning maxsus chaqirig'i bilan kelgan va bu moyli ziyofatlar uning ustidan va uni talash munosabati bilan bo'layotgan Hamrohrafiqqa ham hech kim qaramasdi. U ham eski to'rtlar gatorida bir daraxt tubida pisib o'tirar edi.

filhoval bo'shagan tovuqlarni yig'ishtirdilar, sarqit ovqatlar holligi faqirlarga berildi, dasturxon tovuqlar oldiga qo'yildi, chaynalgan suyaklar iga tashlandi, qovunlar bilan to'ldirilgan barkashlar qator qo'yildi.

Qovun yeyilib bo'lgandan keyin, uning qirilgan, qirilmagan qo'choqlari ham «sadaqa» qilindi.

Endi Qori-Ishkamba tomonidan o'qilgan bir duo bilan dasturxon fotha berildi.

Noib, Qori-Ishkamba bilan Hamrohrafiq oralarida bo'lgan kelishuvni hikoya qilib, Hamrohrafiq yerlariga shaflik bo'ysinda bo'lgan Arbob Ro'zining ruxsatini olgandan keyin, Arbob Hamidga qarab:

Hamrohrafiqni bu yerga chaqiring, oqsoqol! — dedi.

Hamrohrafiqning imlab chaqirishi bilan Hamrohrafiq supaga chiqib, kattalarga salom bergandan keyin, bir burchakda pishib o'tgan, Noib unga qarab Qori-Ishkambaning muhtojlikka ehtiyoj odamlarga «xayrixohligi»dan, lekin uni tanimagan va uning haqida shubhada bo'lganidan, bu to'g'rida o'zi uning ko'nglini to'ldirib «Hamrohrafiq yaxshi va to'g'ri odam» deb ta'rif qilib o'zi boshlab uni bu yerga olib kelganini aytganidan keyin:

Shu ishini bikazsak menga yaxshigina xizmatona bergan-da, — dedi.

Hamrohrafiq uning bu «xizmatlari» muqobiliga «qulluq» deganday qilib, qo'lini ko'ksiga qo'yib, boshini egdi.

Bular o'zaro kelishganlari juda yaxshi, — dedi Arbob Hamid. — Biz-ku bu savdoning ustida yo'q edik, siz aytib berding noib eshon, qishloqning katta-kichigi bularning oralatida qanday muomala bo'layotganini eshitsinlar.

Shaflik — shariat bo'yicha bironing yeri yoki uy-joyi sotiladigan yer, bu, birinchi xaridorlik huquqi qo'shniga berilar, qo'shni olmasa, boshqalar ola beradilar.

Noib Hamrohrafiq huzurida u bilan Qori-Iskamba o'ralarida bo'lgan kelishuv shartlarini – foydaning miqdorini va besh tanob yerni xat qilib berishni yana bir marta hikoya qilgandan keyin:

– Bizning vazifamiz, mana shu shartlarga binoan, shartlarni vasiqa qilib, muhrona, kotibona, xizmatona va shirkomani olishdir, – dedi va o'z juzg'iridan¹⁹ qog'oz va qalamdonidan qalam chiqarib, Hamrohrafiqqa qarab so'radi: – Qancha pul qarz olmogchisan?

– Bilmasam? – dedi Hamrohrafiq, – samovarchidan besh yuz tanga qarzim bor, ikki kunlik foydasi bilan besh yuz ellik tanga bo'ladi.

– Ya'ni besh yuz ellik tanga qarz olmogchimsan? – deb so'radi noib.

– Ha!

– Xatni muhrlatib, Qori akaga berib, u kishidan pul olganinggacha samovarchining foydasi yana yigirma besh tanga ortib, undan qarzing besh yuz yetmish besh tanga bo'ladi. Shu mablag'ni olsang bo'ladimi?

– Bo'ladi!

– Boshqa xarajatlarni uchun naqd puling bormi?

Hamrohrafiq «yana qanday xarajatlarni bor ekan?» deb biroz o'ylab turib:

– Yo'q, biron qora pulim ham yo'q! – degandan keyin: Yana qanday xarajat bo'ladi? – deb so'radi.

– Ey, sen dunyodan butunlay xabarsiz ekanсан-ku, – degandan keyin noib boshqa xarajatlarni sanay boshladi. – Axli sening ishing ustiga qadam ranjida qilib, la'lida to'qiz non olib kelgan katta oqsogol – Arbob Ro'ziga yigirma besh tanga qadam haqi bermaysanmi? Bu bilan senga kerak bo'lgan pul – tappa-taxt olti yuz tanga bo'ladi, shuncha ziyofatlar qilgan va o'lik-tirig'ingni bajaradigan o'z qishlog'ining oqsogoli Arbob Hamidga qirg' tanga bermaysanmi? Janobi

¹⁹ Charrndan tikilgan papka.

Hamrohrafiq qozikalonga muhrona, menga kotibona va muhronalarga xizmatona – hammasi ichida qilib ellik tanga bermaysanmi?...

Arbob Hamid noibning so'zini bo'lib:

– Bu oz, hech bo'lmaganda qozixona xarajati uchun yuz tanga kerak, – dedi.

Yuz tanga berish kerak, lekin biz shu ellik tangaga qarzni qilamiz, qolgani uchun duo qilsin, – dedi noib va o'z pulini davom qildirdi: – Mana shu oz-oz hisoblangan xarajatlarni, samovarchiga to'laydigan pulga zam qilsang, hammasi bo'lib senga yetti yuz tanga kerak bo'ladi.

Noib Hamrohrafiqqa kerak bo'ladigan pulning miqdorini so'ragach, Qori-Iskambaga qarab dedi:

Biz mana shu yetti yuz tangani naqd berasiz, buning bir ellik foydasini hisoblab, ustiga zam qilib o'sha mablag'ga Hamrohrafiqning besh tanob yerini sizning nomingizga shartli xat qilamiz, bir yil o'tgandan keyin agar Hamrohrafiq foyda bilan tani pulini sizga to'lasa, sizlarning oralaringiz o'rtasiga bo'ladi, agar yolg'iz foydasini to'lasa, shu xatning hokimlik ikkinchi yilga ham cho'ziladi va uchinchi yilida ham gap shunday: qachonki, Hamrohrafiq foydani o'z vaqtida to'lamasa yoki umuman to'lovdan bosh tortsa, uni quvib tutib yerni butunlay egallashga yoki yerni sotib, o'z pulingizni undirishga haqingiz bor...

Xo'p, – dedi Qori-Iskamba, – yetti yuz tanganing bir ellik foydasi ustiga zamlangandan keyin qancha bo'ladi?

Qancha bo'lishini siz mendan yaxshiroq bilasiz, – degan kishida noib yozish-chizishga kirishdi va hisoblab bo'lgandan keyin – yetti yuz tanga, har yuz tanga oyida olti tanga, bir yilida besh yuz to'rt tanga foyda tugat va agar buni ham pulga zam qilsak, bir ming ikki yuz to'rt tanga bo'larkan, – dedi.

Bu hisobingizda men ko'p zarar tortaman, – dedi Qori-Iskamba.

— Qanday zarar? — deb so'radi ajablanib noib va davom etdi: — Axir kelishuvlaringiz har yuz tangaga oyda olti tangadan emasmi?

— To'g'ri, olti tangadan, — deb javob berdi Qori-Ishkamba.

— Shu hisob yuzasidan, yetti yuz tanganing foydasi oyda qirq ikki tanga bo'lmaydimi.

— Shunday.

— Axir, o'n ikki qirq ikki besh yuz to'rt tanga bo'lmaydimi?

— Bo'ladi!

— Unday bo'lsa, bu hisobda qanday zarar yoki aldov bor? — dedi noib g'olibona bir ohang bilan.

— Bu yerda boshqa bir nozik nuqta borki, uni biz kabi kunda shunday hisoblar bilan bosh qo'itib yurganlardan boshqa odamlarning tushunishlari qiyin, — dedi Qori-Ishkamba kulimsirab.

— Unday bo'lsa bizga ham o'sha «nozik nuqta»ni tushuntiring! — dedi noib avvalgi jiddiy ohang va o'zi qilgan hisobga butunlay ishongan vaziyatda.

— Mana bunday, — deb izoh berishga kirishdi Qori-Ishkamba, — men shahar xalqiga pul qarz bersam, foydasini oyma-oy olaman va har oy foydadan undirgan pullarimni yana bironing «hojatini chiqarish» uchun qarzga berib, undan ham foyda olaman. Ammo Hamrohrafiq ukamga bemandigan pulimning foydasini bir yil o'tgandan keyin oladigan bo'lsam, mening foydadan unadigan pullarim uning qo'lida bekor yotgan bo'ladi. Bu, men uchun katta zarar.

— Xo'p, foydalarigizning foydasi bir yilda qancha bo'ladi? — deb so'radi noib bir oz bo'shashib.

— ...Masalan, — dedi Qori-Ishkamba bir necha minut barmog'larini bukib-ochib, jim turgandan keyin, — kasrlarni hisobga olmay «dehqonlar tushunadiganday» qilib aytasak, birinchi oyda unadigan qirq ikki tanga o'n bir oyda yil oxirigacha (har yuz tanga oyda olti tanga yuzasidan) yigirma yetti

tanaga foyda tug'adi. Ikkinchi oydagi qirq ikki tanga oyda yigirma besh tanga foyda tug'adi va hokazo; agar hisobning hammasini yil oxirigacha hisoblasak, bir etak pul bo'ladi.

Xo'p, endi tushundim, — dedi noib tamoman qanoatlanib, — lekin buning umumiy xulosasini men chiqargan holda, o'zingiz hisoblab bering!

Jonim bilan, — degan holda Qori-Ishkamba noibning oldidagi qalam-qog'ozni olib, hisoblay boshladi va bir oz qo'lib chizgandan keyin:

Bir yilda yetti yuz tanga foydasining foydasi (o'zimgacha, hisobda «qabirasi») bir yuz oltin besh tanga bo'ladi, — dedi.

Demak, bu mablag'ni avvalgi bir ming ikki yuz to'rt tangaga zimm qilsak, — dedi noib, — Hamrohrafiqning Qori-Ishkambadan bir ming uch yuz oltin besh to'qqiz tanga qarzdor bo'lishi kerak bo'ladi. Shunday emasmi, Qori aka?

Shundayku-ya, — dedi Qori-Ishkamba, — lekin bunaga hisoblarida kasrlarni ko'p hisobga olib o'tirmaydilar, shuning uchun «dehqonlar tushunadigan» qilib to'ppa-to'g'ri bir ming to'rt yuz tanga yozing qo'ying!

Hatigacha natijasini kutib jim turgan Hamrohrafiq, bu gapni eshitishi bilan, tutun chiqarib kuyib turgan o'tinning tizidan alangalanganday o'tidan irtg'ib turib:

Uyimni kuydirmoqchi bo'lsanglar, o't qo'yib birdan yashiringlar, yerimni sotib, bo'lib olinglar, o'zinni qishlabdan qutib yuboringlar, bular bilan ham ko'ngillaringizni to'ldirsa, o'zinni tutib olib borib, amir zindoniga qamanglar yoki dorga ostiringlar, ammo men o'z ixtiyorim bilan hamdo'st mavdoga rozi bo'la olmayman, — dedi.

Majlisdagilar Hamrohrafiqning bu qilg'iga piqirlashib kuyib bo'lgandan keyin, Arbob Hamid unga qarab:

Hamro uk, rozi bo'lmasang, mayling, — dedi, — lekin qattiqni buzmasdan, joyingga o'tir va mening gaplarimga javob ber!

Hamrohraq o'tirdi, oqsogol undan so'radi:

– Shu balolarni sening boshingga men keltirdimmi?

Hamrohraq bu savolga javob bermagach, oqsogol so'zini davom ettirdi:

– Sen Arbob Ro'zi akamning yetimlari – To'ramurod bilan Bahovuddingami, boshqa bir joygami bording, ikki kundan keyin sen sog'-salomat kelding, ammo undan darak bo'lmadi. Arbob sendan so'rganlarida, sen: «Men bilimayman, unga nima bo'lgan, mendan ajralib allagaysi tomonga ketdi», deb mujmal javob berding. Lekin do'st-dushman o'ziga-oldingda To'ramurodni Hamrohraq o'ldirgan deb gap targatdilar. Buni eshitgan hokimlar seni javobgarlikka tortdilar. Shukurki, tekshirishdan sen oqlanib chiqding, bo'lmasa seni yo o'ldirardilar, yoki o'n ming tanga xun puli berardilar. Lekin sening boshingga tushgan janjalga bo'lgan xarajatlarni men yoki Arbob Ro'zi akam yo bo'lmasa boshqa biror kishi berarmidi? Mana o'shanday katta balodan sen besh yuz tanga bilan qutulding. Bu yergacha meni yo boshqa biron kishini bu ishda gunohkor qila olmasan. Bundan buyoni bo'lmak o'zing qilgan ish.

Hamrohraq bu gaplarni eshitmaganday bo'lib, yerga qarab o'tirar edi. Arbob Hamiddan keyin noib gapga kirishdi:

– Hamro, menga qara, Qori akani senga men topib berdimmi? – deb so'radi.

Hamrohraq javob bermagach, noib do'q urib:

– Menga qarab, gapimga javob ber deymen, – dedi.

– Yo'q! – dedi ko'zini yerdan uzmasdan Hamrohraq.

– Kim topib berdi?

– O'zim.

– Qori akaning oshnalari bo'lgan domla imomimiz darak bergan va buning o'zi borib topgan, – dedi Arbob Hamid.

– Domla imom qaverda? – deb so'radi Qori-Ishkamba oqsogoldan.

– Bu ishga aralashgani uchun koyib edik, achchig'lanibmi, uyaltibmi machitni tashlab qayogqadir ketgan.

Domla imomingizning ham aqli yo'q ekan-da, shunday shayxning ishiga aralashipti, – degandan keyin noib yana Hamrohraqdan so'radi.

«Har yuz tangaga oyda olti tanga foyda ber», deb men senga dalolat qildimmi?

Yo'q.

Bu kungi majlisdan bo'lsa, men senga yon bosdim, Qori aka bilan talashdim, shunday bo'lsa ham sen meni o'zingga olib qilganlar qatorida sanaysan.

Hamid keyin Qori-Ishkamba gap boshladi:

Hamro uka, – dedi u yumshoq ohang va kulimsirab turib yoziyatda, – men seni qidirib topmadim, sen meni axta-rib bording, boshqalar sendan talab qilgan o'n tanga o'miga men olti tangaga rozi bo'ldim, «tezroq borib ishini bitkazing», deb o'zing yalinding-yolvording, keyin men keldim. Xo'sh, bu jahda mening qanday gunohim bor?

Hamrohraqdan hech bir sado chiqmagach, Qori-Ishkamba yana davom qildi:

Ikhtimol senga mening foydaga foyda zam qilganim jamgandir. Agar shunday bo'lsa, sen yetti yuz tanga uchun har oy boshida qirq ikki tanga naqd pul olib borib menga beraver. Shu bilan sen yilda yana bir yuz oltmish besh tanga to'lashdan qutulasan.

Mehnatlash dehqon har oy boshida naqd pul topolmaydi, – dedi Hamrohraq, – dehqonning qo'lga pul har yil oltin terimdan keyin kiradi.

Unday bo'lsa, bu savdoning bahridan o't, mendan senga bo'lma, men jo' nayman, – deb Qori-Ishkamba joyidan qo'zg'ala boshladi.

Lekin Hamrohraq bu savdoning bahridan o'tolmasdi, hamda yigirma besh tanga «tug'ayotgan» samovarchining besh yuz tangasi tegirmon toshiday uning boshida aylamoqda, shuning uchun u Qori-Ishkamba bilan kelishuv fikriga oshib.

— Kechirasiz, Qori amaki, — deya yumshashib so'zga kirishdi. «Ketish uchun o'midan qo'zg'algan» Qori-Iskambaga yo'ning so'zini eshitmoqchi bo'lib o'miga o'tirdi. Hamrohrafiq davom qildi: — Men boshimga tushgan bu og'ir kunlarning hammasini taqdirimdan ko'raman, lekin shu qadar og'ir yukning ustiga sizning tomondan hech bir sababsiz, honasiz qo'shilgan o'ttiz bir tangani, men «dard ustiga chip qon» deyman, hech bo'lmasa shu o'ttiz bir tanga siz uchun arziyas bir narsadir, ammo men kabi bolqoqqa botgan odam uchun juda og'ir bir yuk.

— U o'ttiz bir tanga ham sababsiz emas edi, — dedi Qori-Iskamba bir oz jiddiyat bilan, — faqat uning sababini bu yerda ayitishni munosib ko'rmagan edim.

— Qanday sababi bor ekan? — deb so'radi Hamrohrafiq ajablanib.

— Men, — dedi Qori-Iskamba, — shahar xalqining birligiga agar yetti yuz yoki ming tanga qarz bersam, qarzdor pulimning foydasini oyma-oy, o'z vaqtida to'lash bilan birga kunda yoki kun oralab meni ziyofat ham qilib turadi. Sen mendan bir ming yuz tanga qarzdor bo'la turib, hech bo'lmaganda, bir yilda o'ttiz bir tanga ziyofat puli bermaysanmi?

— Ammo siz bu gapni menga bir-birovimiz bilan kelishgan vaqtimizda aytmagan edingiz.

Hamrohrafiqning bu gapiga javob topolmay shoshib qolgan Qori-Iskambaning yordamiga Arbob Hamid yetishib, so'zga kirishdi:

— Xayr, Qori aka, gap ziyofat ustida qolgan bo'lsa oson, dehqon odamning ziyofati qovun, tarvuz, meva-cheva bo'ladi. Siz Hamro ukamning hojatini chiqaring, u har safar shaharga borganida qovun, tarvuz yoki boshqa xil mevalardan olib borib sizni yo'qlab turadi.

Oqsogolning bu bitimiga Hamrohrafiq bosh qimirlatish bilan rozilik alomati ko'rsatganidek, Qori-Iskamba ham rozilik o'rniida iljayib qo'ydi.

bu holni ko'rgan noib qalam, qog'ozni qo'lga olib:

Aftidan, kelishdinizlar chog'i, endi qarzdorlik mablag'i bir ming uch yuz oltmish to'qqiz tanga yozaymi? — deb Qori-Iskambaga qaradi.

Mayliku-ya, — dedi Qori-Iskamba, — lekin «bir ming uch yuz oltmish to'qqiz tanga» degan gapni ayitish juda qiyin odamning tiliga og'ir keladi. «Bir ming uch yuz yetmish to'rtta» deb yozsangiz, aytilishga bir oz oson bo'lardi, Hamro ukam ham bir tanganing sarbozoriga bormasin, agar ko'zi og'ir bo'lsa, men uchun olib boradigan qovundan to'rtta kam-rog' olib borsin.

Maftaladgilar Qori-Iskambaning bu gapiga piqillashib ko'lib yubordilar, kutmagan vaqtda bunday og'ir qarz ostida yolg'iz Hamrohrafiq qayg'u tog'i ostida qolganday ezilayotgan bo'lsa-da, u ham Qori-Iskambaning bu darajaga yetgan «shar'iyatga» iljayishdan o'zini to'xtata olmadi...

Hech vaqtini yozib bo'lganidan keyin, Hamrohrafiqdan so'radi:

Hech tanob milk yeringni Qori-Ismatulla janoblariq bir ming uch yuz yetmish tanga badaliga «shar'iy ban» bilan to'laymizmi?

— Ibadim.

Pul tegdimi?

Hali pulini olganim yo'q-ku!

Hozir sen «oldim» deb iqrar qil, shar'iy tomoni to'g'ri bo'lsa, Vasiqani shariatpanoh janoblariq muhlatib, Qori akaqqa topshirgan vaqtda, u kishi pulini oqsogol huzurlarida berga beradilar.

Xo'p, oldim! — dedi Hamrohrafiq.

Shu bilan Hamrohrafiq, qo'lga biror pul kirmagani va bundan buyon ham, kirmasligi aniq bo'lgan holda, Qori-Iskambadan bir ming uch yuz yetmish tanga qarzdor bo'lib, o'zidan ajraldi va o'zi shu kundan boshlab unga qul bo'lib qoldi.

Majlisdagilar tarqalishga hozirlandilar, supadagi kattalar joylaridan turib, ko'chaga chiqdilar va «mehmonlar»ni uzoq tish uchun yo'lining bir tomonida qatorlandilar. Daraxt va devorlar ostida o'tirganlar ham ko'chani boshqa bir tomonida saf tortdilar.

Noib supadan tushib, otga mindi, uning ko'rsatishi bilan Qori-Ishkambani ham kelishda mingani chars otga ko'tarib mindirdilar, bir o'tliq u o'tning yuganidan tutdi. Ot o'ynamoqda va Qori-Ishkamba «voy o'ldim», deb dodlamogda edi.

Noib to'dasi shunday «tamtana» bilan darvozadan chiqqan yotganda omma orasidan bir yigit yugurib kelib noibga:

– Hamroh akamning shuncha xonavayron bo'lishiga sabab bo'lgan, yo'qolgan To'ramurod keldi, – dedi.

Noib bu gapga uncha e'tibor bermagan bo'lsa ham, omma: «Keldi-keldi, Hamroh qutuldi...» deb vag'irlashib shodlik ko'rsata boshladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay To'ramurod hammaning ko'ziga ko'rindi, u odamlar bilan bir-bir ko'rishib-so'rashib kelmogda edi.

Ammo Hamrohrafiq uning bunday sekin yurishiga yo'l bermadi:

– Tez bo'l, men bilan birga yur, noib eshonga o'zingning o'ldirilmaganligingni, sening yo'qolishingdan mening xabar sizligimni aytl – deb uning qo'lidin tutib, ot ustidagi noib oldiga olib keldi va unga qarab: – Ana, bundan o'zingiz gap so'rab ko'ring! – dedi. Noib istar-istamas To'ramuroddan:

– Sen qayoqqa yo'qolib ketgan eding? – deb so'radi.

– Men, – dedi To'ramurod, – amakim Arbob Ro'zining eshiklarida besh yil ishladim, eski kiyim va mog'orlagan nondan boshqa narsani ko'rmadim. Bundan uch hafta burun Azizobod qishlog'iga tushgan singlimning betob bo'lib yotganini eshitdim, unga issiqqina bir-ikki bozor noni olib berish va agar kerak bo'lib qolsa eshon, tabib va folbinga berish uchun oqsogol amakimdan besh tanga so'radim, bermadilar, u kishining bu ishlari nafisimga juda qattiq tegdi. «Bundan

keyin bu kishining eshigiga oyog bosmayman», deb chiqib ketdim. Hamroh akam Bahovuddinga borayotgan ekanlar, u ketdi bilan yo'lga tushdim. Lekin Bahovuddinga borayotgan keyin «oqsogol eshitib qolib organdan odam yuqumayman», deb qayoqqa borishimni Hamroh akamga ham aytdim, sekingina qochdim. Singlimning qishlog'ida Hamroh akamni o'ldirgan bo'lgan» deb qamoqqa olganlarini eshitgan bo'lsam ham, singlimning kasali og'irlashganidan o'z vaqtida kelolmadim. Axir bechora singlim o'ldi.

To'ramurod keyingi jumalani aytganidan ko'zidan mildirab oqib boshlagan yosh tomchilarini yengi bilan artganidan keyin, yana o'z gapini davom ettirdi:

«Uning o'ligini ko'mib, xudoyi-mudoyisini o'tkazib o'tirgan keyin, bu tomonga qarab shoshildim.

To'ramurod o'z so'zini tugatgani hamon, Arbob Ro'zi unga yaqinlashib:

Aytil bor, taqsir! – dedi.

Gapning.

Uning bolaning (To'ramurodni ko'rsatib) ota-onasini men ko'rdim, bunga ikki yuz tanga saf bo'ldi, o'zini boqib o'tirib, bunga ham taxminan ikki yuz tanga xarj bo'lgan. U ketdi qo'ldan ish keladigan bo'lib, menga ishlab, o'z qarini to'laydigan vaqti kelganda, mendan qochdi va bu amolning o'zining oldingizda o'z tili bilan iqrar qildi. Shariat-jahon jamoalarining noiblari bo'lgan siz janobdan bu bolani o'zingizga olib, boshqa yetim-yesirlarga ibrat bo'lardi darajada eshik berishingizni, boshi devorga tegib, yalinit-yolvorga-ndan keyin mening qo'limga topshirishingizni so'rayman.

Noib Arbob Ro'zining gapiga:

– Burust, – deb javob berganidan keyin o'z odamlaridan kimga qarab:

«U bolani bog'la, – dedi.

«Uning odami qo'lini orgasiga bog'layotganda, To'ramurod pishand qilmay kular edi.

– Tanida joni bor har bir kishini yig'latadigan bu ahvolga nega kulasan? – deb Hamrohraq To'ramuroddan so'radi.

– Men bu kun o'tiz yashar bir odam bo'lganimday, Arbob Ro'zining eshigiga kelganida yigirma yashar yig'it edim. Lekin taqdir meni soqol-mo'ylovsiz – ko'sa yaratgan – Arbob meni «bola» deganday, noib eshon ham «bola» deyayotirlar. Boylar, zo'ra vonlar bechora odamning molini, yerini tortib olib, kuch-quvvati, mehnatidan foydalanish bilan qanoatlanmaydilar. Ilozim ko'rsalar, uning yoshini ham o'g'irlab oladilar. Men ana shu ahvolga kulaman, – dedi To'ramurod.

– Ona suting og'zingdan ketgan emas-ku, sen o'zingni qanday «o'tiz yashar» deyayotirsan? – dedi Qori-Ishkamba.
– «Ikki odam guvohlik bersa, shariat bo'yicha, bir odamni o'ldirira oladi» deydiyar. Hali sening «bolaligingga» ikki odamgina emas, uch «mo'tabar» zot guvohlik berdi. Sen ham jingina o'zingni «bola» deb keta ber, – dedi oyoq yalanglardan biri piching qilib, bu odamning gapiga xalq pichirib kulib yubordi.

– Ko'p vaysama, ahmoq! – degach, noib haligi oyoq yalanga qarab otini sura boshladi.

Noibni kuzatish uni qarshi olishday shovqin-suron bo'lmadi. Bu gal Qori-Ishkambaning ot ustidagi vaziyati ham odamlarni kuldirmadi, xalq qo'li orgasiga bog'lanib noib to'dasining oldida olib borilayotgan To'ramurodning ahvolidan qattiq qayg'uga tushgan edi va odamlar o'zaro gurgurlashib Arbob Ro'zini qarg'ab, noibni so'kmogda edilar.

XI

Bir kuni Qori-Ishkamba Buxoroning choyfurushlik mas-tasidan o'tib, hovlisiga ketayotganda ko'mir bozorining to'ko'chasiga kirganda ot, eshak bog'lanadigan saroydan «Qori amaki, Qori amaki» degan tovush eshitdi.

Avval «biron kishi, boshqa biron qorini chaqirayotgan-dir» deb e'tibor bermasdan o'tib ketmoqchi bo'ldi, lekin tak-

liflangan bu chaqiriq tovushi qulog'iga tanish eshutilganidan so'rtib qaytib, saroy darvozasi oldiga kelib saroyning ichi-
ni ko'rdi.

Chaqiruvchi, otini saroybonga topshirayotgan sangsabz-
ni Arbob Ro'zi edi.

Arbob Ro'zi saroybonga «otni boshqa otlardan uzoqroq
bo'lib, ulashib bir balo qilmasin», deb tayinlagandan keyin,
bunda saroy darvozasi oldida turgan Qori-Ishkamba bilan sa-
ngsabzni ko'rishdi.

Arbob Ro'zi Qori-Ishkambadan hol-ahvol so'ragandan
keyin:

Mening sizga bir zarur ishim bor edi, shu kun qishloq-
dan siz bilan uchrashish uchun kelib edim, u kishini «qayer-
dan toparkanman» deb o'ylab turganida, o'zingizga ko'zim
ushlab qoldi. Xudo ishimni o'ng keltirdi, – dedi.

Ko'p yaxshi, – dedi Qori-Ishkamba. – Xizmi yo'qlagan,
sen ko'rar, deganlar.

«Ayiqla yo'qlasang tayoqni qo'lingga ol!» ham degan-
lar, – dedi Arbob Ro'zi kulib, – har holda ko'p ovora bo'lib
qonmasdan sizni uchratdim.

Lekin mening hovlimda ot bog'larlik va mehmon tu-
rash joyi yo'q, – dedi Qori-Ishkamba, Arbob Ro'zi aylagan
masjidan kulgisini to'xtatgandan keyin.

Mayli, – dedi Arbob Ro'zi, – agar kechga qolsam, otim-
ga joy topib bergan saroybon o'zinga ham joy topib berar.

Ko'p, ishingizni gapiring!

Men sizdan besh-olti tanga qarz...

Hu, – dedi Qori-Ishkamba Arbobning og'zidan «tanga
sizdan degan gapni eshitgan hamon, – bunday joyda bunaqa
gapni gapirish munosib emas.

Enday bo'lsa, biror samovarxonaga boraylik.

Samovarxonada ham gapirib bo'lmaydi, unda do'st
dushman bor, odamlarni tanib va ularga ishonib
bo'lmaydi.

– Xo'p, qayerda o'tirishib gaplashamiz?

– Men bilan birga yuring, biror xilvat joy topaman, – deb Qori-Ishkamba oldin tushdi va orqasidan ergashgan Arbob Ro'zini boshlab borib, yanada torroq bir ko'chaga kirdi.

Qori-Ishkamba borayotib o'z ko'nglida «bu odamni men ko'p katta boy deb o'ylagan edim, qanday bo'lib qarz olishga muhtoj bo'ldi? Yoki meni biror tuzoqqa tushirmoqchimi?», deb o'ylar edi.

Ikki yo'ldosh jim borayotib, bir dolon – ush yopiq yo'lakka yetishdi. U yo'lakning oxirida birgina hovli bo'lib, uning ham eshigi tashqi tomonidan qulflangan edi. Unda naridagi tor ko'channing boshi berk bo'lib, biron o'kinchining kelish-ketish ehimoli yo'q edi.

– Ana shu yer juda soz, – deb Qori-Ishkamba yo'lakning tagsinchiga o'tirdi-da, Arbob Ro'zini ham o'z yoniga o'tqazib:

– Xo'p, endi gapiring! – dedi.

– Men sizdan besh-olti tanga qarz so'rab kelgan edim

– Ko'p yaxshi, qancha kerak?

– Ming tanga.

– Bu pul kimga kerak?

– O'zinga.

– Siz Hamrohrafiqqa pul qarz berib, uning yerlarini o'z nomingizga xat qildirmoqchi edingiz chog'i? Qanday voqea yuz berdiki, o'zingiz pulga muhtoj bo'lib qoldingiz?

– U yoqlarini tekshirib o'tirmang, Qori akal! Agar menga ishonsangiz, men so'ragan pulni berasiz, men olib borib, u pulni xoh o'zining biror dardiga darmon qilay, xoh biror hovuz yoki ko'lga tashlay, u mening ishim. Siz mendan oy boshida foyda olishni va va'da boshida tani pulingizni to'latishni biling! – dedi Arbob bir oz achchig'i kelganday bo'lib.

– Durustku-ya, – dedi Qori-Ishkamba yumshoqlik bilan,

– mening qishloqqa oyog boshimni yoqtirmagan bir odam,

ni kelib, meni qishloqqa qarab tortsa, men shubhalanib ketishimga haqliman.

– Bu gapingiz to'g'ri, – dedi Arbob avvalgi shashtidan boshlab, – haqiqatan ham men sizning Hamrohrafiqqa qarz berganligizni yoqtirmagan edim. Chunki mening og'zinga bergan yozog'ing lugmani tortib olgan edingiz, so'ngra bu voqea yuz berdiki, men siz bilan kelishmoqchi, birlashmoqchi bo'ldim.

Qanday voqea yuz berdi?

Bir kun bozordan saroyda qoldirib kelganim haligi otni olib keldim. Uйда undan boshqa ulog'chi yaxshi bir otm ham bo' edi. Lekin, u chimxo'r edi – yemni yaxshi yemas edi, bergan yemning yarmisini qoldirardi. Men «bu ikki ot qishqib yemni yaxshiroq yesin», deb ikkalasini bir-biroviga tegib yerga bog'ladim. Lekin ular bir-biroviga qiziqib yemni yaxshiroq yeyish o'rimga, bir-birovi bilan kunlashib, tepishib, tashlash boshladi. Natijada har ikkalasining ham yemi berkinay qoldi yoki juda oz yeyildi.

Hog'lashang, Arbob, – dedi Qori-Ishkamba, – men sizning bu uzun hikoyangizning ma'nosini tushuna olmadim, boshim og'riy boshladi, qisqa qilib, biz ikkalamizning orasidagi munosabatga daxldor joyni aytib bering!

Hammasi ham bizga daxldor, shoshmang, hozir tugataman, degandan keyin Arbob o'z hikoyasini davom ettirdi: Oltar ikki kunni, mana shunaga tepishish, urishish bilan o'tkazdilar, yemdan har ikkovi ham go'yoki butunlay mahrum bo'lib qoldilar. Lekin uchinchi kun qarassam ular tashlab, oxurni yalaganday qilib yemni yebtilar, undan keyin har qancha ko'p yem bersam ham, to'ymaganday, yeb qayta berdilar.

Xo'p, bu hikoyaning bizga daxli yeri qayda? – deb Qori-Ishkamba o'z subbadoshining so'zini yana bo'ldi.

Mana shunday, – deb Arbob yana gapira boshladi, – mening qishloqlarda pulga muhtoj dehqonlar juda ko'p,

mening o'zim, yolg'iz o'z sarmoyam bilan ularni qanoatlantirib, ularning hammasidan foydalana olmayman! Yo'ni chimxo'rlik qilaman, oldimdagi «taom» ortib qoladi. Shu kabi shahar kishisi ham qishloq bilan ko'p oldi-berdi qila olmaydi, chunki qishloqning past-balandini bilmaydi. Qishloqqa chiqib sudxo'rlik havosiga tushib, o'z pulini kuydolib qaytgan bir necha shaharlikni ko'rganman, qishloq xalqidan foydalanish uchun qishloqi bo'lish kerak, «tuya go'shi uchun it tishi kerak», deydi. Agar it tishiga bo'rining tishi ham go'shisa, tuya go'shti juda ham pokiza qilib osonlik bilan yeyiladi.

– Demak, siz mendan pul qarz olib boshqalarga tarqatib siz, shundaymi?

– Albatta shunday.

– Xat sizning nomingizdan bo'ladimi yo o'sha haqiqiy qarzdorning nomidan?

– Sizga beriladigan xat albatta mening nomimdan bo'ladi va siz bergan pul uchun sizga men vaj aytaman.

– Xo'p, har yuz tangaga oyda necha tanga foyda beradi?

– Uch tanga!

– Yo'q, – dedi Qori-Ishkamba, – men o'zingizning ko'zingiz oldida Hamrohrafiqqa har yuz tangani oyda olti tanga gadan qo'ydim, siz undan ozroq bering, ha, yuz tanga uchun oyda besh tanga bering!

– Bunaqa gaplaringizni borib Hamrohrafiqday odamlarga aying, mening ikki oyog'im hali bir etikka tiqilgan emas, – dedi Arbob Ro'zi, – siz shahar xalqiga har yuz tangani oyda ikki yarim tangadan foydaga qo'yayotirsiz, men buni juda yaxshi bilaman, shunday bo'lsa ham, men sizga har yuz tanga uchun oyda uch tanga bermoqchiman, – deb o'midan turdi va o'zini ketmoqchi bo'lganday qilib ko'rsatib tarasiz, – dedi.

– Bu «qatigli osh», tilasangiz ichasiz, tilamasangiz quy tarasiz, – dedi.

Bunday ishtahani keltiruvchi «qatigli osh»dan mahrum qolish qo'rqinchi bilan Qori-Ishkamba Arbobga:

Qaytoqqa ketayapsiz? O'tiring, axir, ishini bitkazaylik, –

Mamasam, siz unamaganday bo'lib ko'rindingiz. Kech bo'lmagan qishloqqa qaytay deb turgan edim, – dedi Arbob unamaganday bo'lib, qaytib o'z o'rniga o'tirdi.

Xo'p, xatni qachon berasiz?

Siz ro'zi bo'lsangiz, ertaning o'zidayoq xatni tayyorlab yuborib olib kelaman.

Qancha yerni xat qilasiz?

Ikki tanob.

To'rt tanob yerni xatga solsangiz yaxshiroq bo'lardi.

Agar menga ko'nglingiz to'lgan bo'lsa, shu ikki tanob yerni sot qilganim bilan pul bera bering, gapni ko'p cho'zib bormasa, mening bir tanob yerimni ikki ming tangaga oladigan Men Hamrohrafiq emasman, – deb Arbob arazlanib yuborib turmoqchi bo'ldi.

Qori-Ishkamba uning tizzasidan bosib o'tqazdi:

Nay, mayli, boring, xatni tayyorlang, – dedi, – lekin shunda to'rt risida ham bir o'ylab ko'rishingiz kerak.

Ziyorat men uchun juda yengil narsa, – dedi Arbob, – shahar xalqi sizni bir tovoq palov bilan ziyofat qilsa, men har kimga ham qaytganingizda qo'y so'z yaman.

Men bunday uzoq yo'lga qanday qilib piyoda boraman. Men yuboraman.

Men minishdan qo'rqaman.

Arava yuboraman.

Bu durust! – dedi Qori-Ishkamba.

Endi bir-birimiz bilan butunlay kelishdik shekilli, ko'p kech bo'lmagan men qishloqqa jo'nay, – deb Arbob o'zidan turdi.

Qori-Ishkamba ham o'midan turdi, o'z «do'stini» saroyidagicha kuzatib bormoqchi bo'ldi. U bilan birga yo'lga chiqib, gap boshladi:

Biz kelishdik, ish bididi. Endi aytib bering-chi, bu pulni kimga berasiz?

– Bu to'g'rida sizning ishingiz bo'lmasin, boya ayta nimday, siz har oy boshida ming tanga uchun o'tiz tanga foyda olishingizni biling! «Uzumini yegin-u, bog'ini surish tirma», deganlar.

– Xo'p, kimga berishingizni so'ramayman, ammo o'sha odamni har yuz tanga uchun oyda necha tangadan foyda berishga unatdingiz?

– Hali bu to'g'rida biror kishi bilan uzil-kesil bir qarorga kelgan emasman, har holda siz uchun quruq xizmat qilmayman, har yuz tanga uchun oyda to'rt tanga berarlarsen, hech tanga berarlarsen.

– O'n tanga, hech bo'lmaganda, sakkiz tanga olarsen, dedi Qori-Ishkamba kunlashish ohangi bilan.

– Qori akal – dedi Arbob jiddiy ohanda, – muomala ot bo'ling, it bo'lmang! Otlar o'zaro kelishgandan – hingil! lashgandan keyin «u ko'p yedi, men oz yedim» deb qayg'urib o'tirmaydi. Birisi yem yeya bersa, ikkinchisi uning bo'yini o'pib, qashib turadi, ammo qancha itlar inoq bo'lsalar ham, ko'zlariga biror suyak ko'ringan hamon, darrov do'slikni unutib, bir-birlari bilan olishadilar-talashadilar va urishadilar.

– Men shundaygina so'rab edim-da, bo'lmasa, qancha foyda olganingiz bilan mening nima ishim bor, har qancha foyda olsangiz o'zingizga nasib qilsin! – dedi vaziyatni nozik ko'rgan Qori-Ishkamba...

Ikki «do'st» jim keta berdilar va saroy oldiga yetganlari da xayr-xo'shlashib ajraldilar...

Kuz fasli... Qishloqlarda yig'im-terim ishi qizib ketgan edi, har bir dehqon yomg'ir yog'ish va qirov tushishdan butun o'z hosilini yig'ib-terib olishga harakat qilmoqda, hatto ba'zi qishloqlarda yig'im-terim ishini tugatib, tuyoqli mol larni dalaga haydamoqda edilar.

Faqat Sangsabz bilan Bo'lmaxo'ron qishloqlarida yavon dalasi to'la hosil bo'lgani holda, yig'im-terim ishida oz kishi ishlar edi, xalqning ko'pchiligi bo'lsa, Arbob Ro'zi darvoza-atroftida bironing janozasiga kelganday qayg'uli bir vaziyatda o'tirar edi.

Ammo Arbob Ro'zi hovlisida biror kishi o'lgan emas, u yerda yig'ib-sig'ib ovozi ham eshitilmas edi, aksincha, u yerdan odatda to'yxonalarda bo'ladiganday shodlik, kulgi-ahola, qiziqchilik tovushlari eshitilar edi.

Huquqatda Arbob Ro'zi hovlisida to'y bo'layotgan bo'lmasa ham, «to'y» deyishga arziydigan bir katta ziyofat harpo bo'lgan edi, bu ziyofatdagi mehmonlarning «guli» Qori-Ishkamba bilan qozikaloning Gala Osiyodagi noibi bo'lib, ularning atrofida to'planganlar va ularning «sharafati» bilan shaharlarga chaqirilganlar – Sangsabz va Bo'lmaxo'ron qishloqlarining «kattalari» edilar.

Mehmonlar yeyishib-ichishib, o'ynashib-kulishib bo'lgandan keyin, noib uy egasiga qarab:

– Kech bo'lib qoldi, endi ishini boshlaymizmi? – deb so'radi.

Ishtiyor sizda, boshlasangiz boshlang, – deb Arbob Ro'zi o'rnidan turdi va mehmonxonaning tokchasida turgan sandiqchani ochib, undan bir kichkina tugunchani olib, uningning oldiga qo'ydi. Noib tugunchadan bir qog'oz olib, kuzidan kechirdi-da:

– Bu vasiqalarga daxldor ishlarning hammasini shu kun boshlaymizmi? – deb Arbobdan so'radi.

Hammasini shu kun bir yoqliq qilish kerak, bo'lmasa boshqalar bularning ham buzilib qolish ehtimoli bor, lekin shundan bilan Nazarning nomlaridan yozilgan vasiqalarni ajratib bir chekkaga qo'yding! Boshqalarning ishlarini bikkazandan keyin, ularni chaqirib so'raysiz, bo'lmasa ular murovot vaqtida past-baland gapirib, boshqalarning ham buzilishlariga sabab bo'ladi.

Noib vasigalarni bir-bir ko'zdan kechirayotganda qilib loq «kattalari»dan biri bo'lgan Arbob Hamidga qarab:

– Muhsin-ku, ko'p vaqtdan beri «men Arbobning pulni foydasi bilan to'laganman», deb ochiqdan ochiq mutahamlik qilib yuripti. Nazarni nima jin urdi? U-ku, yuvoshing, bechoragina bir odam ko'rinadi, – deb so'radi.

– Odamni odam buzadi, ariqni suv deganlar, uni ham shu Muhsin buzgan, – dedi Arbob Hamid va izoh berishga kirishdi, – Muhsin rivojat-mahzar orqasidan yugurib, o'zi uchun bir yo'l topgan. Mana shu yo'lni Nazarga ham o'rgatgan. Ammo biz bu ig'vogarliklarni eshitib, ishini tezlatib yubordik. Nazar o'z qo'liga biror dastak kirgizish uchun fursat topolmaydi, shunday ham bo'lsa, «men pul topaman, men Arbobga na pul to'layman va na yer beraman», deb vaysh yuripti.

– O'ta muttamlilik, – dedi ziyofadan tishida qolgan go'sht maydalarini kovlab chiqarayotgan haligi «katta» odam. Noib, Muhsin bilan Nazarning nomlaridan yozilgan vasigalarni ajratib qo'ygandan keyin, boshqa vasigalarni qo'lida tutib turib:

– Bular dan qaysilarining ishlarini avval ko'ramiz? – deb so'radi Arbob Ro'zidan.

– Avval Shodmonning ishini ko'ring! – dedi va Qori-Ish kambaga qarab, – sizdan pul olib qarz berganlarimning eng avvalgisi shu, – deb go'yoki hammadan burun uning ishini ko'rdirishning sababini anglatdi.

Noib o'z qo'lidagi vasigalardan birini ajratib olib, o'z odamiga: «Shodmonni olib kel!» – dedi va Arbob Ro'ziga qarab:

– Keyingi uch yil orasida topgan davlat va hashamatning g'izining bosh bulog'i bo'lgan Shodmonni hammadan burun quritar ekansiz-da, – deb kuldi.

Noibning odami Arbobning xizmatlilaridan bir bo'yicha olib kelib, supaning ustiga, mehmonxonaning, noib

o'tirgan yuqori eshikning ro'parasiga yoydi va Shodmonni chaqirib uchun supadan tushib ketdi.

U, ko'chada – Arbob Ro'zining darvozasi oldida o'tirgan odamlar orasidan Shodmonni imlab chaqirib, «shariat bo'yicha ustiga o'tqazayotganida, noib o'z oldida o'tirgan Arbob Ro'ziga qarab:

– Siz ham chiqing, shariat bo'yirasi ustida javobgaringiz bilan haqamti o'tiring! – dedi.

Hali shundaymi – men ham chiqaymi? – degan holda Arbob o'rtidan turdi.

Albatta, – dedi noib, – shariat yuzasidan, kim bo'lsa borishi, murof'aa vaqtida da'vogar javobgar bilan haqamti o'tirishi lozim.

Arbob shariatning bu qoidasini va uni jiro qilayotgan noibni maxara qilganday kulimsirab mehmonxonadan chiqdi va Shodmonning yoniga borib o'tirdi. Noib qo'lidagi vasigaga qarab:

Shodmon Yusuf o'g'li kim? – deb so'radi.

Men, taqdir! – dedi Shodmon.

Men bundan uch yil burun Arbob Ro'zidan ming tanga qarz olib ekansan, to'g'rimi?

To'g'ri.

Shu ming tanga badaliga to'rt tanob yeringni shar'iy haq bilan xat qilib sotgan ekansan, to'g'rimi?

To'g'ri.

Shu to'rt tanob yerni o'zing Arbobdan har oyda sakson tangadan ijara ga olgan ekansan, to'g'rimi?

To'g'ri.

Noibning keyingi savoli va Shodmonning javobini eshitgan Qori-Ishkamba ilonday bir to'lg'anib oldi va o'z ko'ngilida, «men har bir yuz tanga uchun oyda uch tanga foyda olganim holda, bu noinsof Arbob mening pulimning ustidan har yuz tanga uchun besh tanga foyda olgan ekan» dedi va Arbobning o'zining haqida «jar» qilganini uning yuziga

darhol urnoqchi bo'lib, bo'yini eshik tomonga cho'zdi. Lekin Arbobning, o'zi bilan kelishganida: «Qori aka, muomalada ot bo'ling, it bo'lmang», degan gapi esiga kelib, o'zini kuch bilan to'xtatdi. Noib davom qildi:

– Yana shu vasiga yozilganida sen, «agar Arbob o'z pulini talab qilsa, darhol to'layman, agar talab vaqtida yerning ijara pulini yoki tani pulini to'lay olmasan, shu to'rt tanob yerni Arbobga topshirishga majburman», deb iqrar qilgan ekanсан. To'g'rimi?

– To'g'ri!

– Hozir Arbob o'z pulini yerning keyingi bir yillik ijara pulisi bilan birga sendan undirib berishni mendan so'rab arz qildi. O'sha pullarni to'lashing kerak.

– Taqdir, – dedi Shodmon, – men shu uch yillik qarzdorlik muddatida Arbobning foyda pullarini o'z vaqtida to'lab keldim. Bundan boshqa Arbobning dehqonchilik ishlariга o'z ho'kizim, eshagin va ketmon hamda o'rog'im bilan yordam berib turdim. O'zim ham shu yil qarzdan qutuladigan yillim deb o'ylagan edim. Lekin pullarni tayyorlab berish uchun Arbob amakindan o'n besh kun muhlat so'rayman, hali aytib o'tiganim xolis xizmatlarimni nazarga olib, menga o'n besh kun muhlat berarlarsen deb umid qilaman.

– Nima qilaysiz, Arbob, o'n besh kun muhlat berasizmi? – deb Arbob Ro'zidan so'radi noib.

– Yo'q, – dedi Arbob, – bir kun ham muhlat bermayman, hozir yo pulimni bersin yoki yerini menga topshirsin.

– Xo'p, – deb noib Shodmonga qarab gapga kirishdi.

– Modomiki, o'n besh kundan keyin pulni to'lamoqchi ekanсан, hozir to'la qo'y-da, janjalni cho'zib nima qilasan.

– Hozir naqd pulim yo'q.

– O'n besh kundan keyin qayerdan pul topasan?

– Bundan uch yil burun – Arbobdan qarzdor bo'lgan kunlarimda shu qarzni to'lash niyati bilan o'sha to'rt tanob

yerning bir tanobiga ro'yon²⁰ ekib edim. Mana shu ro'yonni qash olaman, agar xudo bersa, undan bir ming yuz tangalik hasil chiqadi, bundan tashqari, bir tanob terilmagan paxtaman.

Men bironing qarzini to'lash niyatida bo'lsang, nega bu kungacha o'sha paxtani terib sotib bermading? – deb noib Shodmonning so'zini bo'ldi.

Men paxta ochila boshlashi bilan oq terib sotib Arbobga topshirmoqchi bo'lgan edim, ammo bu kishining o'zlariga ehtiyotni bebaraka qilma, qarab tur, hammasi ochilsa, birdan terib o'lib, baholab o'zimga berasan, paxta ko'tarib bo'lgacha hortib ovora bo'lib yurishning keragi yo'q», – dedilar. Shonning uchun paxta shu kungacha terilmay qoldi.

Minofachilar ustida tikka turgan Arbob Hamid Arbob Ro'ziga xitob qilib, Shodmonga eshittirib aytdi:

Keling, Arbob aka, o'n besh kunlik gap ekan, muhlat berding, «Yuziga chidagan, yuz biriga ham chidar», deganlar. Uch yil chidagan odam o'n besh kunga chiday olmaydimi?

Yo'q, endi bir kun, bir soat, hatto bir minutga ham chidamayman, hozir, shu vaqtning o'zida, shu shariat bo'yirasi ustida, qozkalon o'rinlarida o'tirgan noib Eshonning huzurida pulimni bir yillik foydasi bilan to'lasin.

Nima deysan? – deb noib yana so'radi Shodmondan.

Hozir bera olmayman. O'n besh kundan keyin to'layman.

Bo'lmasa o'sha to'rt tanob yerni Arbobga topshirishing kerak.

Yerlarni topshirish uchun ham o'n besh kunlik muhlat berak, – dedi Shodmon.

Nega, yerni ham biron narsani sotib tayyorlaganingdan keyin topshirasanmi? – dedi noib masxaralab.

Axir, yerni topshirish uchun uning ichidagi yetilgan hollatlarini yig'ishtirib olishim kerak emasmi?

²⁰ Ro'yon – ildizidan qizil bo'y oq yasaladigan ko'p yillik o'simlik.

– Siz nima deysiz? – dedi noib Arbobga qarab.

Arbob rad alomati bilan bosh chayqaganidan keyin:

– Noib eshon, yana bir marta o'sha qo'lingizdagi xatga qarang, qani unda: «Yer topshirilgan vaqtda uning ichidagi hosillar yig'ishtirilib olinadi», degan gap yozilganmi? – dedi.

Noib qo'lidagi vasiqaga ko'z tashlab olib:

– Yo'q, bunday gap yozilmagan, – dedi.

– Unday bo'lsa, shu soatning o'zidayoq yerni menga ichidagi hosillari bilan topshirishing kerak, – dedi Arbob Shodmonga qarab.

«Arbobning bu talabiga siz nima deysiz?» deganday qilib Shodmon noibga qaradi.

– Arbobning gaplari shariatga muvofiq, – dedi noib, – agar yerning ichida manqul asbobing, ya'ni omoch, tish, ketmon va shular kabi u yoq-bu yoqqa ko'chiriladigan asboblarning bo'lsa yig'ishtirib olasan, ammo yerdan o'sgan va haligacha yerdan ajratib olinmagan paxta, ro'yon va jo'xori kabi ekinlarni yer bilan birga topshirasan.

– Topshirmayman, – dedi Shodmon jiddiylashib, – bunday haqsizlik, insofsizlik va talonchilikka men bo'ysunmayman.

– Nima deding? – dedi noib o'rnidan bir ko'tarilib o'tirib, jahli chiqqan holatda, – «haqsizlik, insofsizlik va talonchilik» deb mening hukmimni aytasanmi, shariat hukmimni aytasanmi yoki Arbobning talablarini aytasanmi?

– Kimning hukmi bo'lsa bo'lsin, haqsizlik, insofsizlik va talonchilik, – dedi Shodmon avvalgi gapini ta'kidlab.

– To'g'ri, haqsizlik, insofsizlik va talonchilik, – degan ovoz ko'chadan kirib, murofaa ustida tomoshabin bo'lib turgan dehqonlarning og'zilaridan ham chiqdi.

– Bular kim? – deb so'radi noib o'z odamlaridan Shodmonni yoqqlab ovoz bergan odamlar to'dasini ko'rsatib.

– Bular ham Arbobdan qarzdor bo'lib, bu kun ishlari ko'riladigan odamlar.

– Urib chiqaringlar bularni, o'z navbatlari yetgandan keyin kelib javob beradilar. «Boshqalarning ishi ustida oq-

ibatlik qilinglar», deb bularni hech kim chaqirgan emas, – dedi noib o'z odamlariga.

Noib odamlari u dehqonlarning o'zlariga hujum qilishlari bilan qo'rqdilar, shuning uchun ularni urmadi, so'kmadi va qo'rqdilar, faqat yumshoq gaplar bilan supadan tushirib dehqonlardan chiqarib yubordilar.

Tomoshabin dehqonlar supadan tushirilgandan keyin, noib Shodmonga qarab:

– Men xoh bo'ysun, xoh summa, yering hosillari bilan birga Arbobniki bo'ldi. Ammo sen shariatni, qozikalon noibi bo'lgan meni va yurtning mo'tabar odamlaridan bo'lgan Arbobni so'kkaning uchun gunohkor sanalib, qamoqqa olinasan, – dedi va o'z odamlariga qarab: – Buni vaqtincha Arbobning o'xonalariga qamab qo'yinglar! Keehgurun qaytishda birga olib borib xat yozib shariatpanoh ixtiyoriga yuboraman, dedi.

Arbobning odamlari Shodmonni «shariat bo'yirasi» ustidan o'tkazib, Arbobning o'xonasiga qamadilar va navbat boshqa dehqonlarga keldi.

Shodmonning boshiga kelgan balo va falokatdan «ibrat olingan» boshqa qarzdorlar Arbobning talabiga va noibning hukmiga ko'p qarshi turmadilar va ular bilan talashib-tortishib o'tirishni foydasiz, balki o'zlari uchun zararli bilib, Arbobning nomiga xatlangan yerlardagi terilmagan paxtalari, o'qilgan tariq, qo'noqlari, qayirilmagan jo'xorlari, qazib olinmagan sabzi, piyoz, sholg'om, lavlagi va ro'yon kabi hosillari bilan birga topshirdilar.

Endi navbat Muhsin bilan Nazarning ishiga kelgan va noib o'z odamlariga:

Muhsin bilan Nazarni olib keli – deb buyruq berdi.

Noibning odami Nazar bilan Muhsinni olib kelib Arbobning ishorati bo'yicha avval Muhsinni «shariat bo'yirasi» ustiga o'tkazdi va uning yoniga Arbob Ro'zi ham joylashdi.

Noib vasiqaga qarab Muhsindan:

– Sen bundan ikki yil burun Arbob Ro'zidan bir ming besh yuz tanga olib, shu mablag'ning badaliga olti tunc yeringni shar'iy bay bilan sotib edingmi? – deb so'radi.

– Bir ming besh yuz tanga badaliga Arboba olti tunc yerimni shar'iy bay bilan sotib edim va yerni o'z ijaramga olib, ijara pulini to'lab kelgan edim. Lekin bundan bir oy burun Arbobning tani pullarini ham berib, yerni butunlay bo kishining qo'lidan qutqazdim, – deb javob berdi.

– Tani pulni to'lagan bo'lsang, nega yerning vasiqasini Arbobning qo'llaridan olmading? – deb yana savol berib noib.

– Pulni kechalab berib edim, Arbob «erta kunduz kuni vasiqangni topib beraman», deb meni ishonitirdilar. Men ham bu kishiga ishonib ketdim, ertasiga kelib, bu kishidan vasiqani so'raganida pulni olganlaridan munkir bo'ldilar va «sen niyatini buzding, sendan ko'nglim cho'chidi, endi yo pulimni topib ber, yoki yerni topshir», deb meni qisa bochi ladir.

– Pulni berganiga guvohing bormi?

– Qorong'i kechada pulni topshirdim, xudodan boshqa yo vohim yo'q, – degan holda Muhsin o'z qo'yin cho'ntug'ida bir xat chiqarib, murofaa ustida tikka turgan noibning oda miga uzatdi, u odam xatni Muhsinning qo'lidan olib, noibga berdi.

Noib u xatni boshidan oxirigacha ko'zidan kechirganidan keyin, Arbob Ro'ziga qarab:

– Bu rivoyat-mahzar dafi mahzari. Bu mahzari bilan Muhsin sizga qarshi: «Men Arbobning pulini berib edim, ammo vasiqam uning qo'lida qolgan, o'sha vasiqam olib berilim», deb qozidan talab qilgan va bu talabning shariatiga muvofiqi to'g'risida mahzarining bir chekkasiga rivoyat yozib, Buxoroning bir necha «mo'tabar» muftilari o'z muhlarini bosganlar, – dedi va o'z gapini davom qildirib Arboba dan:

Biz buning da'vosiga nima deysiz, darvoqe, u sizning muhtajini berganmi, uning vasiqasi sizning qo'lingizda qolganmi? – deb so'radi.

– O'limdan xabarim bor, bunday ishdan xabarim yo'q, – deb javob berdi Arbob.

Pulni Muhsinga qarab:

«Shu da'voingni isbot qilish uchun qasam ichasanmi? – deb so'radi.

Ishtidan o'jizman, Arbob Ro'zi qasam ichsin, men uning pulini ikkinchi marta to'layman yoki yerni topshiram, – dedi.

Bu jangal kelajak jumagacha mavqif tursin, Nazarni o'zing, dedi noib o'z odamiga.

Muhsin bo'yra ustidan turdi va Nazar o'irdi. Noib uning rangiga qarab:

«Sen Arbob Ro'zidan bir ming ikki yuz tanga qarz olib, besh tunc yeringni unga shar'iy bay bilan sotib edingmi? – deb so'radi.

Ha, deb igror qildi Nazar.

Xo'p, dedi noib, – hozir Arbob o'z pullarini qaytarib berishingni yoki o'sha besh tanob yerni topshirishingni talab qiladilar. Sen nima javob berasan?

«Men pul ham bermayman, yerimni ham bermayman, – dedi Nazar uzli-kesil qilib.

«Nabab? – noib so'radi.

« chunki men Arbobning tani pulini butunlay va foydasi- ni olib to'laganman.

Murofaa ustida «pulning foydasi...» dema, chunki shartiy yuzasidan durust bo'lmaydi, «yerning ijara pulisini...» deb noib Nazaraga tanbeh qilgandan keyin, – xo'sh, sen ham Muhsin kabi qorong'i kechada yolg'iz o'zing guvohsiz edingmi? – deb piching qilib so'radi.

Yo'q, men qorong'i kechada emas, kunduz kuni, guvohlar emas, balki, Bo'Imaxo'ron qishlog'ining oqsoqoli – Arbob Hamidning oldida berdim, – dedi Nazar.

– Siz nima deysiz? – deb so‘radi noib Arbob Hamid.

– Men, – dedi Arbob Hamid, – Nazarning Arboba bir ming to‘rt yuz qirq tangani «besh tanob yerning bir yillik ijara pulisi» deb bergani bilaman, boshqasidan xabarim yo‘q, – dedi.

– O‘lgan qishda, – dedi Nazar boshi ustida tikka turgan Arbob Hamidga qarab, – bozorda bir bog‘ beda ikki tanga bo‘lgan vaqtda mening ikki yuz bog‘ bedamni Arboba qo‘lib berib, «pulini kuzda hisoblaymiz» demaganmidingiz?...

– Xo‘p, bedang ham ikki yuz tanga, bu bilan sen Arboga bir ming olti yuz qirq tanga to‘lagan bo‘lsang, Arbobning sening bo‘yningda yana ming tangalari qoladi, – dedi Arbob Hamid.

– Yo‘q, mening pulim ortadi, – dedi Nazar kulimsirab.

– Qanday qilib? – deb so‘radi noib.

– Mening eshitganimga qaraganda, Arbob menga bergan bir ming ikki yuz tangani shaharlik foydaxo‘r qorni kutib Qoridan har yuziga oyda uch tanga foyda bermog‘chi bo‘lib olgan, bu hisobga bir ming ikki yuz tanganing yillik foydasi uch yuz yetmish ikki tanga bo‘ladi. Bu pulni tani pulga qo‘shsak, bir ming besh yuz yetmish tanga bo‘ladi. Holbuki men Arbob Ro‘ziga Arbob Hamidning guvohligi bo‘yicha, bir ming olti yuz qirq tanga to‘laganman, demak, mening oltimish sakkiz tangam Arboba ortiq ketgan.

– Hamyoningni kengroq tiktirib qo‘y, mendan olinmish sakkiz tangani qaytarib olasan, – dedi Arbob Ro‘zi piching qilib.

– Muttahamlik! – dedi noib o‘z-o‘ziga va Nazarga qarab. – Gapni cho‘zib o‘timal. Hozir, shu shariat bo‘yisi ustida Arbob Ro‘ziga ming tanga berasanmi, yo besh tanob yerni unga topshirasanmi? – deb so‘radi.

– Arbob Ro‘zidan qarzim yo‘q, yerimni ham hech bir kishiga bermayman.

qilib borib qamab qo‘y, bu muttahamni! – dedi noib o‘z o‘rniga.

Muttahamsizlar, o‘g‘risizlar! – degani holda Nazar Arbob Ro‘zining otxonasiga qarata sudraldi.

Alzaga ham, shariatigizga ham kishining ko‘ngli ishonmay qoldi, – dedi bo‘yradan turib, mehmonxonaga kirgan Arbob Ro‘zi noibga qarab.

Qani, qani, nega? – deb so‘radi noib.

Siz doim, – dedi Arbob Ro‘zi, – menga «shariat bizning qo‘limizda, uni har vaqt men sizning foydangizga ishlataman, der edingiz, bugun butunlay Muhsinning foydasiga ishlatib yubordingiz-ku.

Demak, men «shariat bizning qo‘limizda» deb edim, ammo mening qo‘limda» degan emasman, – dedi noib, – mendan boshqa ham shariat peshvolari bor. Ular muftilar, ular Muhsiniga yo‘l topib berganlar. Albatta ular bu «yo‘l»ni menga sizga sotmaganlar, axir, ularga ham shariat ustidan men zavqlan kerak. Agar men ular yozib bergan rivoyatni yirib tashlasam, ular meni o‘ldirmasdan qo‘ymaydilar.

Demak, juma kuni bo‘ladigan murofaada ham, men uchun kiton yo‘l yo‘q ekan-da, – dedi Arbob umidsizlik bilan.

Har, dedi noib, agar qasam ichsangiz ishini siz yutadigan.

Men qasam ichmayman.

Nega? Holbuki, boshqa vaqtlarda kerak bo‘lmagan joylarda kunda necha marta qasam ichasiz-ku.

U boshqa gap, – dedi Arbob, – agar men «shariat bo‘ysizlari ustida qasam ichsam, «qasam urgan» deb hamma mendan qochadi.

Men bir yo‘l-yo‘riq bilamanki, – dedi Qori-Ishkamba, – u yo‘lga qarshi na muftilar rivoyat-mahzar qilib bera oladilar va na sizga qasam ichishga to‘g‘ri keladi.

– O'sha yo'ini menga ko'rsating! – dedi Arbob Ro'zi quvongan holda Qori-Ishkamba qarab, – men u yo'l bilan borib, bu muttaham Muhsindan o'chinni olay.

– Muhsinning ishini endi yulqazdingiz, lekin agar bundan buyon dehqonlar bilan qiladigan muomalalaringizda meni o'zingizga teng sherik qilsangiz, u yo'lni sizga o'rgataman.

– Mayli, teng sherik qilaman, aying-chi, u qanday yo'l? – Qozixona vasiqasi o'rinda «veksele», – dedi Qori-Ishkamba va ketmoqchi bo'lib, o'rindan turdi. Bu kungi majlis shu bilan tugadi.

XII

Murofaa voqelasidan o'n-o'n ikki kun o'tgandan keyin Buxoro ko'chalarning birida Qori-Ishkamba gangib yurgan Muhsinga duch kelib, biror qalin oshmasini ko'rganday u bilan quvonib ko'rishdi va undan Arbob Ro'zi bilan bo'lgan keyingi murofaasining natijasini so'radi.

– Nima bo'lar edi, unga qasam ichishga to'g'ri keldi, u bundan bosh tortdi, noib eshon uning pulini to'langan hisoblab, yerni mening foydamga hukm qildi, – dedi.

– Yaxshi bo'libdi, – dedi Qori-Ishkamba quvongan ohang bilan va Arbob Ro'zidan shikoyat qila boshladi. – U uying kuygur meni ham aldagan ekan, o'zing ham eshitgandir, san, o'sha senga qarz bergan ming besh yuz tangani har yuz tangasiga oyda uch tangadan mendan ko'targan edi. Eshitishimcha, senga yetti tangadan foydaga qo'ygan.

– Yetti tangadan qo'ysa go'rga edi, – dedi Muhsin, menga har yuz tangani oyda to'qqiz tangadan qo'yib edi.

– Obbo xudo bexabarey-y-y! – dedi Qori-Ishkamba, xo'p bopladig-da, necha tanga xarjladig? – deb so'radi.

– To'rt muftiga ikki yuz tangadan sakkiz yuz tanga berdim.

– Noibga ham biron narsa...

– Albatta, «moylanmagan arava yurmaydi», deganlaridek, ikki yuz tanga bilan u kishining tomog'ini ham moyladim.

Demak, ming tanga bilan ming besh yuz tangalik dehqonlarni qutqulibsan-da, juda soz.

Gap pulda emas, gap yerni Arbobning qo'lga o'tishdan so'ngi qo'llabida edi. Bo'lmasa o'sha ming tanganing o'zi ham hozir ming besh yuz tangaga yetishayozdi.

Ey, qanday, qanday? – deb Qori-Ishkamba afsuslangan-ay bo'lib so'radi.

U ming tangani menga, meni muftilar bilan tanishtirib o'tishni to'g'ri deb bergan bir kishi, bir oyda to'lashim sharti bilan kunda o'n tangadan foydaga topib bergan edi. Tunov ham bir oy to'ldi, ming tanga ming uch yuz tanga bo'ldi, lekin hali men pul topolmay ovora bo'lib yuribman.

Voy molinsofey-y-y. Bu odam Arbob Ro'zidan ham batamom chiqipti-ku. To'g'ri menga kelsang bo'lmasmidi, men uning foyda bilan senga qarz berar edim.

Qanday bilay, siz Arbob Ro'zi bilan juda inoqlashib bergan edingiz, «unga qarshi sarf bo'ladigan pulni siz topib bermasiz?» deb o'yladim.

Avvali shuki, sudxo'r sudxo'r bilan inoqlashmaydi, hatta bir-biriga it-u mushukday dushman bo'ladi. Ikkinchisi shuki, Arbobning mendan har yuzi uch tangadan olgan pulni hojajalarga sakkiz tangadan, o'n tangadan foydaga qo'yganini bilib, undan juda ham ranjiddim, u xudo bexabar ham mening haqimga, ham kambag'al dehqonlar haqiga inoqlashib qilgan.

Menga ko'nglingiz ishonib qarz bermogchi bo'lsangiz, hali ham vaqt o'tgan emas, agar siz otalik qilsangiz, men senga kunda o'n tanga to'lanadigan og'ir foydadan qutular edim.

Mayli, – dedi Qori-Ishkamba, – hozir senga necha tanga berak?

Shu kunning o'zida qarzim haligi odamdan bir ming uch yuz o'n tanga bo'ldi, siz pulni necha kundan keyin bersangiz har kun o'n tangadan pulga qo'shiladi.

– Hisobga to'g'ri bo'lsin: «Bir ming to'rt yuz tanga kerak!» de, ortganini yana biron dardingga davol qilarsan.

– Xo'p, mayli. Foydasini qanchadan, qanaqa qilasisiz?

– Har yuz tangasi sen uchun oyda besh tangadan, Arbob dan olgan narxindan to'rt tanga arzonroq.

– O'zingiz Arboba bergan narxingiz bilan – oyda uch tangadan bermaysizmi?

– Yo'q, – dedi Qori-Ishkamba, – hali ham shu ishni Arbobni xafa qilish uchun qilayotirman, bo'lmasa men Hamrohrafiqqa har yuzi olti tangadan qo'yib edim.

Hamrohrafiqning nomini eshitgan Muhsin uning vogahtini eslab qayg'uga cho'mib ketdi, chunki Qori-Ishkambaning necha yillab Hamrohrafiqdan foyda yeganini, u to'lay olmaydigan bo'lgandan keyin, uning yerini Arbob Ro'ziga sotib olganini bilardi. Shunday bo'lsa ham, uning Qori-Ishkambadan qarz olishdan boshqa chorasi yo'q edi. Shuning uchun bir oz o'ylab turgandan keyin:

– Xayr, mayli, qancha yerni qancha muhatga xat qilib keltiray? – deb so'radi.

– Menga qozixonada yoziladigan vasiqang ham kerakmas, yering ham kerakmas.

Muhsin Qori-Ishkambaning bu gapidan ayniqsa «yering ham kerakmas» degan gapidan qancha quvongan bo'lsa, shuncha ajablanib so'radi:

– Yerni xatlash kerak bo'lmasa, bu mening yer to'g'risida qo'rqib bezonglab turgan yuragimni tinchlantiradigan sizning unutilmas bir yaxshiligingiz bo'ladi. Ammo xat kerakmas deganingiz nimadi, menga pulingizni hech bir hujjatsiz berasizmi?

– Senga rahmim kelganidan hujjatsiz ham beraverman. Lekin hozir butunlay hujjatsiz emas, qozixona vasiqasi o'rinda «veksel» degan ruscha hujjat bilan beraman, – dedi Qori-Ishkamba va Muhsinning «ruscha hujjat» nomini eshitib, shubhalanib, ikkilanib turganini sezganidan, so'zini

tasvirlashga kiritishdi: – yering Arbob Ro'ziday nuqul yerga berib olgan kishiga kerak. Menga yer kerakmas, men qishga chiqib, dehqonchilik qila olmayman, ammo veksel mening uchun kerak.

Menga? – deb so'radi Muhsin, shubhali ohang bilan.

– Chunki, men boshqalar bilan oldi-berdi qilmogdaman, har yuz ming tangalik qozixona vasiqasini bankka olib borib, bir pulga ham olmaydi. Ammo, kim bo'lsa-bo'lsin biror kishi qo'l qo'ygan vekselni olib borsan, uning ustidan mening qo'ym beradi, – dedi Qori-Ishkamba va Muhsin beradigan vekselni misolga olib, so'zini davom qildi: – Masalan, sen menga ikki ming tangalik veksel bersang, men uni olib borib bankka qo'yib, uning ustidan ming tanga qarz olib, yana biron dardingga davol qila olaman.

Xo'p, qachon kelay? – deb so'radi Muhsin ko'ngli bir oz tinchlangan vaziyatda.

Ertaga, vaqtdiroq kel, – dedi Qori-Ishkamba, – vekselga qo'l qo'yish uchun xat-savodning bormi? – deb so'radi.

Yo'q.

Mayli, zaruri yo'q, notariusning oldiga boramiz, biror xat savodli odam iltimosing bilan qo'l qo'yadi...

Qori-Ishkamba Muhsin bilan gaplashib kelishganining ortasiga uni o'zi bilan birga Kogonga olib bordi. Kogonda uning:

– Sen mening pulimni qachon to'lamoqchisan? – deb so'radi.

Yangi yilg'ina-terinda.

Bir yildan keyin, degin.

Ha, bir yildan keyin bera olaman.

Ertalay bo'lsa, bir ming to'rt yuz tanganing bir yillik hisobini hisoblab, tani pulga qo'shamiz, qanchaki bo'lsa ushanga yarasha veksel berasan.

– Mayli, hisoblab qo'shing.

Qori-Ishkamba bir ming to't yuz tanganing foydasini har yuzi oyda besh tangadan hisoblab sakkiz yuz qirq tanga chiqardi va:

– Buni bir ming to't yuz tangaga qo'shsak, ikki ming ikki yuz qirq tanga bo'ladi, – dedi.

– Demak, shu mablag'ga veksel berishing kerak bo'ladi. Nega?

– Chunki notariusning xarji bor, veksel qog'ozini sotib olish kerak, sening iltimosing bilan qo'l qo'yadigan odamga biror narsa – «choy puli» deb berish kerak.

– Bularga qancha xarj bo'ladi?

– Taxminan bir yuz oltmish tanga.

– Hammasi qancha bo'ladi?

– Ikki ming to't yuz tanga, – Qori-Ishkamba va Buxoro tangasini Rusiya so'miga aylantirib, – uch yuz oltmish so'mlik veksel olishimiz kerak bo'lar ekan, – deb bankka kirib ketdi.

Qori-Ishkamba vekselni olib chiqqandan keyin bir xat savodli odamni topib, Muhsin bilan uchovlashib notariusning oldiga kirdilar. U yerda u odam «Muhsinning iltimosi bo'yicha» tarixsiz oq vekselga qo'l qo'yib berdi.

Qori-Ishkamba notariusxonadan chiqib Muhsinga pul berdi. Muhsini qishlog'iga kuzatayotib:

– Mana bu «veksel» degan narsa juda tashvishsiz hujjat, men bu hujjat orqali sizlarning qishlog'ingizdagi pulga muhtoj bo'lgan hamma dehqonlarni, ularning yeriga ko'z tikkan Arbob Ro'zi kabi odamlarning qo'llaridan qutqazaman, kimki pulga muhtoj bo'lsa mening oldimga boshlab kelib bering, – dedi.

– Xo'p! – dedi Muhsin va o'z qishlog'iga jo'nadi...

Muhsinning Qori-Ishkambaga veksel berganidan ikki oy o'tgandan keyin Sangsabz qishlog'ida, Arbob Ro'zining boshida uchta katta bo'lmagan bir yig'in barpo bo'lgan edi. Bu yig'inda ko'p vaqtdan beri bu hovlida kelib-ketib yurganlardan to'lib, uning odamlari va Qori-Ishkamba bo'lsa ham, Buxoro'ron va Sangsabz kattalari yo'q edi, lekin ularning o'rinlariga bundan burun bu hovlida ko'rilmagan va bu yerda sira kelib-ketmagan ikki odam ko'rinar edi. Bu odamlardan birining ust kiyimi va boshidagi sallasi Buxoro amaldorlarikiday bo'lsa ham, ich kiyimi ruslarnikiday kostyum edi, u birinchi bo'lsa tamoman yevropacha kiyingan edi.

Bu kimgi ziyofatda dasturxon usti burungilardan turli ovqatlar qovurilgan qo'zi va tovuqlar, qaynatilgan qazilar, kashly pulevlar bilan to'la bo'lsa ham, bu ikki odamning atchida bu dasturxon ustida bundan burun ko'rilmagan ikki inson ovqat turar edi, bu tovoqlardan birida kartoshka bilan qovurilgan kofet bo'lib, ikkinchisi jarkop bilan to'la edi.

Bu ikki odam ovqatni boshqalarday bir tovoqdan bir-palashtirib qo'l bilan yemay, oldilaridagi kichkina tovoqchadan katta tovoqdan suzib olib pichoq bilan kesib, vilka bilan yemogha otdilar.

Bu ikki odamning oldida ikki ryunka bilan ikki shisha shiracha ham turar edi. U odamlardan salla-choпон kiygani u shirachadan birinchi qo'lga olib, shirachaning qorniga yopishtirgan qog'ozga qarab o'z o'zicha:

«Konyak», – dedi cho'zib.

Konyak nima? – deb so'radi Qori-Ishkamba u odamdan.

Konyakni? Dori, – dedi u odam, – ayniqsa siz kabi kashyagan va ko'proq ovqat yeyishni sevgan odam uchun bundan bir dori. – U odam shishani ochdi va oldidagi ikki ryunkaga quygandan keyin: – Sizga ham bir piyola quyib beraymi, Qori aka? – deb Qori-Ishkambadan so'radi.

— Yo'q, mening ishtaham uchun unaga dorilar kerakmi, agar ruxsat bersangiz oldingizdagi g'alati kaboblarga sherik bo'layin, — dedi Qori-Ishkamba. Lekin u odamning «marhamat qiling» deb ruxsat berishini kutmasdan, ikki tovoqdagi jarkop va kottelardan yarmisidan ko'prog'ini olib, o'z oldidagi palov tovog'i ustiga bosdi va undan keyin hech kimga qaramasdan va hech kimning gapiga javob bermasdan pishirlab yeya boshladi.

Ovqat va qovun-tarvuzlar yeyilgandan keyin, dasturxonni yig'ishtirib olib, choy keltirdilar va choy ichilayotganda noib yevropacha kiyingan odamga qarab:

— Ishga kirishmaymizmi? — deb so'radi.

— Kirishamiz, javobgarlarni chaqiringlar! — dedi u odam. Noib o'z odamiga:

— Muhsin, Safarali, Po'lod va Temirlarni chaqirib keling deb buyurdi.

Ichdan yevropacha kiyinib, ustidan chopon kiyib, boshiga salla o'ragan odam portfeli o'chib, uning ichidagi o'nalarcha vekselidan bir nechasini ajratib tizzasiga qo'ydi. Noibning odami chaqirilganlarni supaga olib chiqib, noib o'tirgan eshikka to'g'ri qilganida, portfeli kishi noibning odamiga qarab:

— Bu yer qozixona emas, bularni mehmonxonaning ichkarisiga — bizning oldimizga olib kiring! — dedi.

Javobgarlar mehmonxonaga kirib o'tirganlaridan keyin, portfeli odam bir vekselni qo'lga olib:

— Muhsin kim? — deb so'radi.

— Men!

— Sen Qori-Ismatullo dan uch yuz oltin so'm qarz olib veksel bergan ekan. Qori o'z pullarini talab qilganlar. Mana, o'sha pulni to'lashing kerak.

— Men, — dedi Muhsin, — Qori amakidan bir ming to'rt yuz Buxoro tangasiga baravar bo'lgan ikki yuz so'm qog'oz aqchani naqd olganman, qolgan bir yuz ellik so'mni bo'lsa,

u shu pulning bir yillik foydasi va veksel berish xarajati hisoblangan edi.

Gapni ko'p cho'zib o'tirma, — dedi portfeli odam, — bu yer qozixona emas. Uch yuz oltin so'm pulni hozir berammi, yo'qmi? Bitta javob ber! Ha yo yo'q?

Bir yil va'da bilan olib, ustiga bir yillik foydasi zam qilingan qarzimni men qanday qilib ikki oy o'tar-o'tmas to'layman? — dedi Muhsin.

Vekselga qo'l qo'yib bergan vaqtingda, — dedi portfeli odam, — unga muddat yozilmagan ekan, qarz berib oq veksel olgan odam, veksel qo'l qo'yilgan kundayog, o'z pulini talab qilib, undirishga haqi bor, hali ham Qori aka senga rahmdilik qilib ikki oy kutganlar.

Asir, men ikki oyda bir yillik foyda to'laymami? — dedi Muhsin.

Ushbu bizga daxli yo'q. Biz shu uch yuz oltin so'mni shu kundayog undirishimizni bilamiz. Zakon shu.

Bu qanday bedodlik, qanday insofsizlik...

Deb Muhsinning so'zini bo'lib:

Og'zingni yum, sen oq podshoh hazratlarining zakonlarini insofsizlik demogchi bo'layotirsanmi?

Bu qozixona emaski, pora berib muftilardan rivojat olib qarz beruvchiga qasam bersang. Bu oq podshohning zakonidir, bu zakon muftilarning rivojati u yoqda tursin, toshni kesadi, — dedi Arbob Ko'zi.

Ko'p, uch yuz oltin so'm pulni hozir berasanmi ko'qini? — deb portfeli odam takror so'radi.

Men bunday tuhmat bilan bo'ynimga yuklangan pulni berib olmayman.

Vaqini o'tkazmay to'rgi²¹ boshlash kerak, — dedi yevropacha kiyingan odam portfelliikka qarab.

Yana bir oz sabr qilinglar, men bunga tushuntiray, — deb noib Muhsinga qarab gapga kirishdi: — Sen bergan vek-

²¹ To'g' — «torni oshuvchi» savdosi.

sellarni Qori aka banka qo'yib, usidan pul olgan, Qori olgan pulning va'dasi yetganda, bank veksellarni notariusga yuborgan, notarius undirish uchun Kogondagi sudyaga yuborgan, sudya: «Yo pulni undirib bering, yoki qarzdorning mol-mulkini sotib bu pulni to'latib», deb qozikalonga o'z ijrochisini yuborgan. Qozikalon janoblari veksellar va ruscha ishlar bo'yicha o'z tilmochlari bo'lgan bu ukamni (portfelli odamni ko'rsatib) bu yerga yuborgan. Endi uch yuz oltinsh so'mni naqd qilib berish, agar buning uddasidan chiqmasang, mol-mulking «bormi oshuvchi» savdosi bilan sotilishga ko'nib jim o'tirishdan boshqa ilojing yo'q.

— Men bunday savdoga ko'na olmayman.

— Ko'nsang, ko'nnasang, bo'ladingani shu, — dedi tilmoch va boshqa «qarzdor»larning ishlari ustiga o'tdi...

Safarali, Po'lod va Temirlar bilan ham Muhsin bilan bo'lganiday, ularning ham mol-u mulklarini «bormi oshuvchi» savdosi bilan sotib, Qori-Ishkambaning «qarzi»ni undirishga qaror berdilar.

Undirish kundan bir hafta burun bir ming tanga naqd pul qarz olib, u pulning ikki yillik foydasi bilan birga ikki ming yuz tanga qarzdor bo'lib, oq vekselsiga qo'l qo'yib bergan Temirning shovqin-suroni osmonga o'rladi.

— Sen kabi vahshiylarga zakon bilan emas, vahshiylarcha muomala qilish kerak, — tilmoch Temirni urib, qamashga buyurgandan keyin, hammalari «bormi oshuvchi» savdosi uchun dalaga — yer boshiga chiqdilar.

«Bormi oshuvchi» savdosi bo'ladigan joyga ko'p odam to'plangan bo'lsa ham, savdoga oz kishi qatnashdi va tano-bi ikki ming, ikki ming besh yuz tanga turadigan yerlar uch yuz, to'rt yuz tangalik baho bilan Arbob Ro'zi qo'lga o'tdi.

Savdo tugab, «qarzdorlar»ning yerlari Arbob Ro'zi qo'lga va u yerlarning pullari Qori-Ishkambaning cho'ntagiga kirib bo'lgandan keyin, tilmoch noibga qarab:

— Xarxo'sh qishlog'iga borib, u yerdagi ishlarimizni saqlash qilganimizdan keyin, qaytishda yana Arbobnikiga kiramiz, ungacha sizlar o'zaro hisoblarni aniqlab qo'ying-bor! — dedi va o'zi sud ijrochisi bilan birga faytonga minib, Xarxo'sh qishlog'iga jo'nadi...

Xo'sh, — dedi Qori-Ishkamba Arbobga qarab, uning mehmonxonasiga kirib o'tirgandan keyin, — endi o'zaro hisobni aniqlang, men tezroq shaharga qaytay, kun kechikib qoladi.

Mol bilan sizning qanday aniqlanmasdan qolgan o'zaro hisoblar bor? — dedi Arbob ajablanib, — siz o'z pulingizni bir yillik foydasi bilan, Temirdan bo'lsa, ikki yillik foydasi bilan to'la undirdingiz, men bo'lsam, ko'p vaqtdan beri ko'z tiklab yurgunim yerlarni qo'lga kirgizdim. «Noma tamom, savdoning», o'rada bo'lishi lozim bo'lgan boshqa xarajatlarni ham men ko'taray, Yana nima deysiz?

Yana qanday boshqa xarajalar bor? — deb so'radi Qori-Ishkamba o'zini bilmaslikka solib.

Ko'p, ziyoratni hisobga olmaylik, lekin o'z odamlari bilan birga necha kundan beri bizning ishimiz ustida ovora bo'lib yurgan noib ehtonga tuzukroq xizmatona berishimiz kerak emasmi?

Arbobning bu gapini noib bosh qimirlatib tasdiqladi, Qori-Ishkamba ham, noibning o'zi oldida bu gapga qarshi chiqishga harakatlamadi va Arbob o'z gapini davom ettirdi:

Bundan boshqa tilmoch bilan sud ijrosiga ham araq puli berish kerak bo'ladi.

— Bu yerda ichgan konyaklari kifoya qilmaydimi? — dedi Qori-Ishkamba.

— Yo'q, kifoya qilmaydi, — dedi noib, — shuning uchun... «Biz quyishda kiramiz», dedilar. Bu gapning ma'nosi «biz

uchun pul tayyorlab qo'yinglar» deyishdan boshqa narsa emasdir.

– Siz ularning gaplarining ma'nosini yaxshi tushunarsiz, – dedi Qori-Ishkamba.

– Albatta, – dedi noib, – bo'rilar tilini bo'rilar tushunadi, demaganlarni?..

– Xo'p, bularga ham ming tanga ketdi deng, qolgani nima bo'ladi? – deb so'radi Qori-Ishkamba.

– Yana qanday qolgani bor? – dedi Arbob hech narsani bilmaydigan bo'lib ajablandi.

– Axir, siz mening «vekselbozligim» natijasida, – dedi Qori-Ishkamba, – o'tiz ming tangaga arziydigan yerlarni o'n ikki ming tanga sarflab qo'lga kirgizdingiz. Mana shu orada sizning qo'lingizda ortiqcha qolgan o'n sakkiz ming tanga nima bo'ladi deyman.

– U mening «halol haqim», – dedi Arbob.

– Sira unday emas! – dedi Qori-Ishkamba. – Siz vaqtda meni o'zingizga teng sherik qilib, vekseldan ungan foydaning yarmisini menga bermogchi bo'lmaganni edingiz?.. O'zingiz aytgancha «muomalada ot bo'ling, it bo'lmang».

– Qori aqalning gaplari to'g'ri, o'n sakkiz ming tangadan xarajatlarni chiqarib, qolganini ikkiga bo'lib, ikkalangiz olisharingiz kerak, – deb noib bu «it bo'layozgan» ikki «odam»ning oralarini kelishtirdi.

XIII

Yoz vaqti, qovun pishig'i chog'lari edi. Sho'rko'liga bir dehqonning o'g'li – bizzning hamsabodlarimizdan bir necha sheriklarini o'z qishlog'iga qovun sayliga chaqirdi. Chaqirilganlardan biri men edim.

Biz chaqirilganlar o'zaro kengashib, Sho'rko'liga piyoda borishni, lekin kunning issiqligidan azob tortmaslik uchun tong vaqti Buxoro shahar darvozasi ochilgan vaqtda yo'lga tushishga qaror qildik.

Lekin va dalashgan kunimizdan bir kun burun mening otimga «rishta»²² chiqib shishib ketdi, qishloqqa piyoda borolmaydigan bo'ldim.

Animo ular meni qoldirib ketmasliklari va men uchun qaytdan bo'lsa bo'lsin, biror arava topajaklarini aytdilar ham va dalashgan kundan bir kun keyin yo'lga chiqishga qatnashdilar.

Animo ot-aravaning topilishi juda qiyin bo'ldi. Sheriklarim ko'p harakattan keyin, zo'rg'a bir ot va bir eski arava topdilar, chorafzal topilmadi, shu sababdan tirkish va bo'yinlash otning gardaniga bir eski choponni o'rab, aravaga qo'yib, mening turar joyim Ko'kalto'sh madrasasining oltiniga olib keldilar va mening hujramdan bir ko'rpa-yostiq chiqarib aravaga solgach o'zimni ham suyab olib chiqib aravaga otulgizdilar. Men kasalxonaga olib borilayotgan bemorlar ko'rpa ustiga cho'zilib, yostiqqa suyandim. Boshqalar ham aravaga o'tirdilar.

Sheriklarimizdan biri aravakushlik qildi. Lekin uning ko'cha moyushlarida va oldindan ot, eshaklar chiqqan vaqtlarda ot aravani eplab boshqara olmaganidan, bu ishda sira mahallasi yo'qligi bilib turardi. Sheriklar unga bu ishini eplab olingani uchun gap olib tursalar ham, hech birisi uning otining o'lti, aravakushlikkeni uning qo'ldan tortib olishga harakat qilmas edi.

Ular yoz badi va tugubot bilan shaharning tor ko'chalariidan o'tib, darvozadan darvozaga o'tgach shahardan chiqdilar.

Aravalar aravakushlarimiz shahardan chiqqandan keyin, shahar qat'at bo'ylab o'ting qo'lga burildi. Chap tomonimiz amir saraylari masq qiladigan keng maydon edi. Arava maydonning sharq-janubiy burchagiga yetishganda, aravakushlarimiz ot chab qo'lga burib, Sho'rko'liga boradigan yo'lga

²² Rishta – Buxoroga xos kasallik edi. Bu bilan og'rikan odamning harakatlari – belidan pastida ipsimon qurt paydo bo'lardi. Hozir bu kasallik insonni yo'qolib ketgan.

tushdi. Endi o'ng tomonimizda amirning «Dilkusho» degan chorvog'ining devori cho'zilib borar va chap tomonimizda haligi maydon bo'lib, maydon va biz borayotgan yo'l orasida keng va chuqur zovur bo'lib, ichi suv bilan to'la edi.

Bu bir necha minutlik yo'lida tajribasi ancha oshgan aravakashimiz mutaxassis aravakashlarday ot ustida ashula ay-tishga kiritishi va ashula tovushini eshitib «Dilkusho» chorvog'ining devoridan qarayotgan bir bog'bon qiziga ko'zi tushgach, ashulasini yana ham avjlantirdi, hatto u qizga xitoban «oh», «voy» ham deya boshladi.

Qiz bu yuzsizlarcha gap otishlardan achchig'lanibmi yoki kayfi chog'lanibmi, qo'lidagi olmani aravakashni chog'lab otdi va o'zi devor ortiga yashirindi.

Aravakash otning yuganini egarning qoshiga tashlab o'ziga otilgan olmani ilib oldi-da, uni qiz o'zini yashirgan tomonga qaytarib olib, yana ashula boshladi:

Olma raxishlab oldim dodey, tegdim sizga?

Olma tekkan joyingizni ko'rsating bizga!

Xoh ko'rsating, xoh ko'rsatmang, ixtiyor sizda,

Biz hammaniz gul bo'lganmiz olmaday yuzga.

Bizning aravakash ashulasining ikkinchi bandini hali boshlagancha yo'q ediki, o'z mayliga qo'yilgan ot chap tomonga burilib, aravaning chap g'ildiragi zovur tomonga og'di. Oyog'imning og'riyotgani uchun men o'zimga ehtiyot bo'lib turganimdan, g'ildirak siljigan hamon jon achchig'ida o'rindan irg'ib turib, o'zinni zovurning narigi tomoniga otdim: ammo boshqa yo'ldoshlarim — ot-arava hamda aravakash zovurga ag'anab ketdilar.

Aravaning chap g'ildiragi bir yoni bilan suvga botdi va gupchakning uchi zovurning tubiga tiralganidan tikka bo'lib qoldi: aravaning shotisi orasida bo'lgan ot chap yoni bilan suvga ag'anagani holda zovurning o'ng qirg'og'ini tepib tir namoqda, aravakash bo'lsa goh o'zini, goh otni va goh bu

ishga sabab bo'lgan qizni so'kmoqda va boshqa yo'ldoshlar hamon kiyimlari bilan suvga sho'ng'ib chiqib, nima qilishlarni bil olmay hayron-hayron qarab turar edilar.

Sho'v vaqtda shahar tomonidan bir sarboz kelib qoldi. Bu sarboz bizga yaqin kelgach, birdaniga etigini yechdi, shim va boshiga sarbozlik kiyimlarini yecharkan: — Pichoqlaringiz borimi? — deb so'radi.

Bizning aravakash mag'rurona ohang bilan:

— Bor! — degan holda qishloqda qovun so'yib yemoq uchun bo'liga taqib olgan pichog'ini qinidan sug'urib, sarbozga uzardi.

Sarboz zovurga tushib, aravakash qo'lidan pichog'ni oldi, u bilan otning bo'yiga bo'yincha o'rinda o'rab bog'langan eki chopqoni, otni arava qo'shganda tirkish va qorinbog' o'rtasiga tahtlangan argonni kesdi-da, aravaning shotisini ko'tarib turib, otning o'rindan turishi uchun yo'l ochdi.

Aravadan chiqarilib, uning ostidan qutulgan ot bir-ikki tepkunmadan keyin o'rindan turdi va aravakash uni yuganidan yotaklab, zovurdan chiqardi.

Otni qutqazgan sarboz boshqalarning yordamlari bilan aravani sutrab, uni ham zovurdan chiqardi, kesilgan sho'yincho va argonni bir-birlariga tugib va ulab otni aravaga qo'yib berdi.

Yo'ldoshlar mening bo'l bo'lgan ko'rpa-yostig'imni siqib aravaga tashladilar. Aravakash olga mindi.

Barcha kiyimlarini kiyib yo'lga tushayotgan qutqazuvchilarga men:

— Qaytga borayotmiz, uka? — dedim.

U mening bu gapimni masxaralaganday tirjayib:

— Shambal qozikalon qishlog'iga! — dedi va tirjayishda davom etdi.

— Siz boradigan joyning yo'li biz borayotgan joyning ustidan o'tar ekan — biz Sho'rko'lga borayotmiz: aravaga chiqib oling! — dedim.

U aravaga chiqib, joylashib o'tirganidan keyin, menga qarab yana tiriydi.

Men uning bunday «sababsiz» tirjayishidan shubhalanib:

– Nega menga qarab kulayotirsiz, uka? – deb so'radim.

U xaxolab kuldi-da:

– Men sizning ukangiz bo'larlik yoshda bo'lmasam kerak, necha yoshdasiz? – deb so'radi.

Men uning bu gapidan hushyorlanib, uning turqiga diqqat bilan qaradim. Unda soqol-mo'ylovdan asar ham yo'q edi, bu ko'rinishiga qarab unga juda ko'pi bilan o'n to'qqiz-yigirma yosh berish mumkin edi. Lekin yuzi burushgan, qovoqlari bir oz solqa bo'lgan va ko'zi ham yoshlarnikiday uncha charaqlab turmasdi.

– Men qaydan bilay, aitingizga qarab, sizni yosh gumon qildim. O'zim yigirma yetti yoshdaman, – dedim.

– Men qirq yoshimni to'ldirib, qirq birinchisiga qadam bosdim, – dedi sarboz va uzr aytish ohangi bilan davom qildi, – albatta, sizning aitinga qarab meni yosh gumon qilishingizdan ajablanishim durust emas edi. Lekin sizning, meni «uka» deganingizda bir vaqtlar – o'tiz yasharlik vaqtlarimda xo'jayimning menga xizmat haqi bermaslik uchun «bolav» degani va Qori-Ishkamba nomi shaharlik bir sudxo'rning menga «hali ona suting og'zingdan ketmagan», deb uni yoqlagani esimga tushib, kulгим gistadi.

Men Qori-Ishkamba haqida biron yangi ma'lumot olmogchi bo'lib:

– Xo'jayiningiz shaharlikmi yoki qishloqlikmi? – deb so'radim.

– Qishloqdan – Sangsabz qishlog'idan, Arbob Ro'zi degan sudxo'r edi.

– Unday bo'lsa, shaharlik bo'lgan Qori-Ishkamba bilan uning qanday aloqasi bor edi?

– O'g'ri o'g'ri qorong'ida topadi, deganlariday, bu ikki sudxo'r bir-birovi bilan topishgan va ikkovlashib

bu imxo'ron va Sangsabz qishloqlaridagi mehnatkash dehqonlarning uylarini kuydirgan edilar, – deb u Qori-Ishkambaning haligi qishloqlar bilan qanday aloqa bog'laganini va Arbob Ro'zi bilan qanday topishganini birma-bir hikoya qilib berdi.

Men undan:

Qori-Ishkamba shu kunlarda ham o'sha qishloqlarda olib boril qildimi? – deb so'radim.

Yo'q, – dedi u, – bir voqea yuz berib, shu sababdan Qori-Ishkamba u qishloqlarda oldi-berdi qilish nari tursin, u hammolariga qadam bosmaydigan bo'lib ketdi, hatto boshqa qishloqlarga bordi-keldi qilishdan ham qo'rqib qoldi.

Qanday voqea yuz berdi?

Vekachlar bilan odamlarni qarzдор qilib, ularning yerlari bosh olganlaridan biror oy o'tgandan keyin, bir qorong'li kechada Arbob Ro'zining hovlisini o'g'ri bosib, uning o'zini o'ldirib, uyini taladilar va xotin-bolalarini ko'chaga haydab chiqarib, hovliga o't qo'ydilar. Mana shu voqedan keyin odamlar «bu ishni muqarrariy o'g'ritlar ekan, balki nohaq yo'l bilan yerlari bosib olingan dehqonlar o'ch olish uchun qilganlar», degan ovoza targatdilar. Shuning uchun Arbob Ro'zining sherigi bo'lgan Qori-Ishkamba ham shu o'chib qoldi.

Arbob Ro'zining hovlisini o'g'ri bosganda, siz uning xatmatida edingizmi? – deb so'radim.

Yo'q, – dedi u va o'zining Arbob Ro'zida besh yil ishlaganini, o'shanda haq bermasdan tashlashga rozi qilish uchun Arbob uni qamoqlatib hikoya qilib berdi.

Qamoqlan qanday qutuldingiz? – deb so'radim men.

Men qozikalonning qamoqxonasida qancha qiynagan bo'lsalar ham, Arbobga borib ishlashni qabul qilmadim, undan keyin meni mitalab qamoqxonasiga yubordilar, unda ham meni ko'p qiynadilar: unda ham men Arbobning xizmatini bo'ynimga olmadim. «Xo'p, agar pul bersang seni

qo'yib yuboramiz», dedilar mirshab odamlari. Lekin men pul topib bera olmadim. Oxiri meni, qarindoshi sarbozlikdan qochib, uning o'rniga o'zi sarboz bo'lishga, yoki odam sotib olib berishga majbur bo'lgan bir kishiga sarbozlik uchun soldilar va pulni olib yedilar. Men shu bilan sarboz bo'lib qoldim. Arbob o'g'rilar tomonidan o'ldirilgan vaqtda ham men sarboz edim.

Sarboz bilan subhatim shu yerga kelganda, katta yo'ldan ajralib, Sho'rko'l tomoniga boradigan yo'lining boshiga yetishdik. Sarboz aravadan tushdi. Men undan:

– Olingiz nima, aka? Bilib qolsak zarar qilmas, – deb so'radim.

– To'rannurodi! – dedi u va «xayt-xo'shlab» Shanbai qozikalon tomonga qarab ketdi. Bizning aravakash otning jilovini Sho'rko'l tomoniga qarab burdi...

* * *

Men bora-bora Qori-Ishkampaning tarjimai holidan butunlay xabardor bo'ldim.

U, uncha atogli bo'lmagan bir mullaning oilasida tug'ilib, otasi unga «Ismatullo» deb nom qo'ygan ekan.

Ismatullo besh yashar bo'lganda otasi uni avval maktabga bergan, keyin u chalasavod bo'lgach, qorixonaga bergan ekan.

Ismatullo necha yillar qorixonaga qatnab, Qur'onni yodlaganidan keyin, otasi va qo'ni-qo'shniar uni «Qori Ismat» deya boshladilar...

Bu orada uning ota-onasi o'lib, unga bir hovlicha va Buxoroning servaqf madrasalaridan ikki hujra metros qoldi. Qori Ismat hujralardan keladigan vaqf pulini ham xatm qur'onlardan undirgan pullarni o'z mahallasidagi kambag'allarga va sarmoyaga muhoj bo'lgan mayda do'kondorlarga foydaga qo'ya boshladi.

Mundan boshqa yana bir daromad yo'lini topdi: mahallasi-dagi yosh bolalarni to'plab, ularni qimor o'ynashga o'rgatdi, ularga oshiqalar, qartalar topib beradigan bo'ldi. Bolalar bir necha vaqt pulsiz, keyin pul bilan o'ynaydigan bo'ldilar, shu bilan qimorni o'zlariga kasb qilib oldilar.

Qori Ismatning qimordan kirimi ham shu vaqtdan boshlab oshiqalarning chikkasini, pukkanini, olchisini bo'yab ketarib, qimorboz bolalarga soldi, hali ochilmagan yangi qartalarni qo'ynida saqlab, o'yin vaqtida qartalar dog'lanib, tashladigan bo'lib qolsa, yangi qartalarni bolalarga tani xarididan to'rt baravar ortiq pulladi.

Bolalardan boshqa uning o'zi qimor o'yniga qatnashmay, tomoshabin bo'lib o'tirib, yutganlardan «cho'tal» oldi. Cho'talidan oshiq va qarta sotishdan to'plangan pullarni yutqazib, pulsiz qolgan bolalarga birga ikki sharti bilan bir-ikki kungacha qarz berib, daromaddan tug'dira boshladi.

Qori Ismat bu daromadlardan bir pulini ham yemay, kundalar hujrasida turadigan mullabachchalarning oshlaridan, kechalari odat bo'yicha «to'qim» bo'ladigan qimorboz bolalarning dasturxonlaridan qorini to'yg'izib yurdi...

Qori Ismatning qimorboz bolalar bilan oshnaligi ko'pga cho'zilmay, tezdan oralari buzildi.

Bir kuni kechasi o'yin juda qizib, avval oqshomdan boshlab, sahargacha davom etganda bolalar oralarida yutish, yutqazish ko'p bo'ldi, ko'p bolalar bir necha bor yutib, bir necha bor yutqazdilar. O'yinning adog'ida bolalar bir-birovlari bilan esen ko'p yutdilar, men ko'p yutqizdim», deb bahslashib, o'rtida bu bahslar yechish uchun har qaysilarining pullarini hisoblab ko'rmoqchi bo'ldilar:

– Sening avval oqshom qancha puling bor edi?

– O'n tangal!

– Hozir-chi?

– Besh tanga.

– Mening avval oqshom besh tangam bor edi, hozir uch tangam qolibdi.

— Mening uch tangam bor edi, uni yutqizdim, undan boshqa Qori akamdan besh tanga qarz olib, uni ham yutqizdim...

Bu umumiy hisobdan ma'lum bo'larki, bolalar o'yin oxtirida qolgan pullarining hammasini bir joyga to'plaganda avval oqshom hammalarining cho'ntaklarida bo'lgan hamma pullarining yarmiga baravar keldi. Buning ustiga ba'zi bolalarning Qori Ismatdan qarzdor bo'lib qolganlari ortiqcha.

Bolalar «ajabo, bu pullar osmonga uchdimi, yerga kirdimi?» deb o'ylay boshladilar.

Bunday hisob va tekshirishning natijasidan qo'rqqan Qori-Iskamba (har kecha qimorxonadan hammadan keyin chiqish odatining aksicha) «xayr, bo'lmasa men ketay, sizlarning bahslashuvingiz cho'zildi», deb o'rmdan turib, hammadan burun ketarmon bo'lganda, uning cho'ntagidagi tangalar jiringlab, bundan bolalarning birisi «ihom» olib:

— Eyl.. Qori akam cho'talga olgan pullarni hisobga olmabmiz-ku, — dedi.

— To'g'ri, — dedi boshqa bir bola, keyin Qori Ismatga qarab:

— O'tiring, Qori aka, cho'talga olgan pullaringizni chiqarib sanang, qani u bilan birga bizning hozirgi pulimiz avval oqshomdagi pulimiz bilan baravar keladimi? — dedi.

Qori Ismat bu talabning javobiga chopon etagini mahkam o'rab olib: — Yo'q! Men pulimni chiqarib sanamayman va biron kishiga ko'rsatmayman ham, — dedi.

— Biz sizning pulingizni olmaymiz, faqat pulimizning cho'g'ini hisoblab ko'ramiz, qo'rqmang, chiqarib sanang! — dedi haligi bola yumshoqlik bilan.

— Yo'q, dedim, yo'q! — dedi Qori zarda qilib va ketmoqchi bo'lib o'rmdan turdi.

— Hali shundaymi? — deb haligi bola o'tirgan yeridan uning oyog'larini tutib o'z tomoniga tortdi.

Qori yiqilgani hamon cho'ntagini buti orasiga tiqib ha-diksiragan tipratkanday qo'lini va boshini oyog'i ichiga tortib, yum-yumaloq bo'lib yotib oldi.

Bolalar uning ustiga yopirilib cho'ntagidagi pullarini chiqarmoqchi bo'ldilar, lekin u yosh bolalar o'ynayotgan katta to'pday har tomonga yumalab, cho'ntagini qo'yib yubormadi.

Uringlar! — dedi bolalardan biri va qo'lini baland ko'tarib, uning yalang'och boshiga bir mushk urib edi, Qoriga ta'sir qilmadi-yu, lekin u bolaning o'zi voy-voylab alamidan: — Hali to'xtab tur, seni nima qilaman, — deb yugurgani-cho' harbi qimor o'ynaganda kerak bo'ladigan pishiq g'ishtni to'rtburchak ko'tarib kelib, Qorining boshiga urdi.

Shu zarba bilan uning boshi yoritib, obdastaning jo'm-tajidan oqayotgan suvday qon oga boshladi...

Bir fasldan keyin Qori sulayib qolgach, bolalar uning cho'ntagidagi pullarini olib qochdilar.

Qori yarashning qoni to'xtagandan keyin biron soat yotib hushiga kelgach, o'rmdan turib, devorga suyana-suyana uyiga ketdi...

Qori Ismat uchun soch oldirish haqini ozroq berishga hushona bo'lgan boshidagi taksiz dog', mana shu qimorboz bolalar majlisidan uning umrining oxirigacha qolgan bir yod-gortik edi.

Men Qori-Iskamba tarjimai holining shu nuqtasini o'zidan so'rab, tas'bih va tasdiq qildirganimdan keyin, unga:

— Sizning boshingizda u majlisdan shunday dog' qolganday o'sha kecha cho'tal pullari qo'lingizdan ketgani sababli yuragizda ham tuzalmas dog' qolgandir? — deb savol bergan edim, u mening savolimni: — Yo'q! Yuragimdagi dog' allaqachonlar tozaldi, qo'llardan ketgan pullar, sartaroshdan hushimdagidog' uchun saqlab qolganim soch oldirish pulidan shular bilan untd, — degan edi.

Qori Ismat cho'tal pulidan va qimor majlisining ovqatidan mahrum bo'lganidan keyin, butun himmatini ko'cha sudxo'rlikiga, qur'on sotishga, qarzdorlarning va hujrasida turadiganlarning oshlarini yeyishga sarf qiladigan bo'ldi.

U bir oz ulg'ayib, puli ham ko'paygandan keyin, pulli ba'zan kuyadigan mayda sudxo'rlikni tashlab, savdogarlarni va katta do'kondorlar bilan oldi-berdi qilishga kirishdi.

Katta savdogarlarda uning puli go'yoki sira kuymagan, unday odamlar sinadigan bo'lganlarida ham boshqa qarzdo'rlardan yashirin «yana biron kun Qori bizga kerak bo'ladi», deb uning pulini batamom to'laganlar va undan keyin sinaganliklarni e'lon qilib, boshqalardan bo'lgan qarzlarini qo'llaridagi narsalarning rasamadiga qarab, so'miga o'n tiyindan yoki yigirma tiyindan berar edilar.

Qori Ismat yoshligida singan ikki katta boyda puli kuydi, lekin u biron narsa xarajat qilmay, to'y bermay, ularning qizlarini xotin qilib oldi va u xotinlarni o'sha kuygan pul badalligiga kelgan, deb o'zini yupatar edi. Uning «xushbaxlitligidan» u xotinlar chevar, hunarmand pazanda chiqib, Qori Ismat ularning to'ylariga bir pul xaraj qilmaganidek, ularning kiyim va ovqatlariga ham biron pul xaraj qilmasdi. Ular do'ppi tikib, o'z tirikchiliklarini o'zlari o'tkazar edilar.

XIV

Men Qori-Ishkamba bilan endigina tanisha boshlaganimda «uning yetmish besh ming so'm tilaga baravar keladigan besh yuz ming Buxoro tangasi bor», deb edilar.

U vaqtlarda qargza pul oladigan savdogarlardan ortib qolgan pulini banklarga qo'yardi.

Bir hodisa yuz berib, shundan keyin uning banklarga ishonchi yo'qolayozdi.

Buxoroda kontora ochgan banklardan biri Rusko-Kitayskiy (Aziatskiy) bank edi. Qori-Ishkamba ham o'z pulini o'sha banka qo'yardi. Bu bankning binosi quyi bazzorlik atalib, Buxoro passajining²³ janub tomonidan o'tadigan

rastadan passajga chiqadigan zinaning ro'parasidagi tor ko'chada edi. Bu tor ko'cha haligi rastadan boshlanib «Sarrafona» hammomining go'lohi oldidan o'tib, bir necha egri-bog'li tor ko'chalarga bo'linib, yahudiylar mahallasi orgali «Puchizog'on» atalgan xilvat bir mahalla bilan shaharning «Shaloxona» nomli Darvozasiidan chiqib ketardi.

Bir kun bankning ichidagi butun muomalachilar chiqib, rahla tomonidan o'n-o'n ikki nafar yevropacha kalta kiyimlar kiygan noma'lum odamlar kelib devorga orgalarini berib bankning eshigi oldida gator turdilar.

Ulardan gator boshidagi odam bankning ichkarisiga kirib, eshikni bo'ldi. Soqchi bir necha bor «bank yopiq» deb xabar berib ham, u o'zini eshitmaganlikka solib, yana eshikni itara tushardi.

Soqchi bu «kar» odamning qilg'idan zerikib, eshikning bir tavaqasini yarim ochib, unga:

— Bosh ikki bo'ldi, bank allaqachon yopildi,— dedi. Noma'lum odam soqchi so'zi tugashini kutmay, yana eshitmaganidek bo'lib, yarim eshikni itarib kirib, bir qo'li bilan soqchining miltig'ini tutdi, ikkinchi qo'li bilan uning ko'krigiga to'pponcha tirab:

Jon tur, ovozingni chiqarm! — degan buyrug'ni berdi.

Bu buyrug' bilan soqchi jim bo'lib, noma'lum odamning kirishiga yo'l berganidek, baliqacha devorga orga berib turgan boshqa noma'lum odamlar ham birinchi noma'lum odamning orgasidan boshlab kirdilar.

Noma'lum odamlar bankning eshigini ichkaridan yopib, eshikni yerga yotqizib, uning qo'l-oyog'ini mahkam bog'lab, o'z elga latla tugalilar. Ulardan biri soqchining kiyimini kiyib, miltig'ini qo'lga tutib, uning o'rnida «qorovul» bo'lib turib va boshqalarni to'pponchalarini yalong'ochlab bankning amaliyotxonasiga kirib, u yerdagi xodimlarga:

— Ovozingizni chiqarmay, qo'llaringizni ko'taringlar! — degan buyrug'ni berdilar.

²³ Passaj — tomlu rasta. Usti yopilgan, ichida bazzorlik, rezavoriturali do'konlari bo'lgan bozor.

Xodimlar ixtiyorsiz qo'llarini ko'tarib jim turdilar, ba'zi birlarida qo'l ko'tarishga ham mador qolmay qotib qoldilar.

Noma'lum odamlar bank xodimlarini bir burchakka to'plab, ko'z va og'izlarini, qo'l va oyoqlarini bog'lagandan keyin, yotqizib, ularning ustlariga o'zlaridan bir nechta kishini qorovul qo'yib, qolganlari ishga kirishdilar. Telefon simlarini uzdilar, kassirlardan po'lat sandiqlarning kalitlarini olib, ular ichidagi naqd pul va boshqa qimmatli narsalarni oldilar va bankning pul soladigan qopchalarga joyladilar va bu qopchalarni bo'z qopchalarga tiqib ko'tardilar.

Noma'lum odamlar bank xodimlarining ustiga ikki qur'oli kishini qorovul qo'yganlaridan keyin qopchalarni ko'tarib eshik oldiga keldilar. U yerdagi soqchi o'rinda qorovul turgan noma'lum kishi eshikni ochib o'z yo'ldoshlarini uzatdi, o'tkinchilarni shubhaga solmaslik uchun «qorovul» qo'lda yarog'i bilan o'g'rilarni oldiga solib keta berdi.

Biron soatdan keyin yuqori va quyidagi «qorovullar» bankning eshigini o'z qulfi bilan tashqaridan qulflab, tor ko'chalarga tushib ketdilar.

Bank xodimlari «qorovullar» bankdan chiqib ketadigan bir muddat yana jim yotgandan keyin, o'zlarini yechishga urinib, avval birovni tishi bilan o'zi bog'langan ipni chaynab uzdi, so'ngra bir-birovlarini yechib, derazadan turib: «O'g'ri bosdi, tutinglar!»... — deb baqira boshladilar...

Ikki minutda bank tevaragi odam bilan to'ldi, bu orada qozikalon va qushbegining odamlari, mirshabning o'zi butun dastasi bilan yetishib keldi. Mirshab chilangar usta chaqirib bank eshigining qulfini sindirib ichkariga kirgach, bank xodimlaridan o'g'rilarning nishonalarini so'rab olgach, keyin ularni tutmoq uchun har tomonni qidirib ko'rgan bo'lsalar ham, o'g'rilardan biron darak topolmadilar, lekin ular o'zlariga va mirshabga yangi bir dartmand manbai tayyor qilmog'chi bo'lib ko'pgina bechora kishilarni «shubhali odam» deb tutib mirshabxonaga gamadilar.

Qushbegi shahar tashqarisini qidirib, o'g'rilarni tutmoq uchun aminning «Kavkaz» deb atalgan bir dasta otliq askarini yubordi. Bu askarlar to'dachalarga bo'linib, har tomonga qarab ot chopitirib, miltiq ota berdilar.

Hududidan bir to'dasi shaharning shimoli-sharqida shahardan o'n olti kilometr keladigan «Sho'rko'l» degan ko'lining bo'yida bankning pul soladigan qopchalarni bo'sh holda topiblar, bu alomatdan o'g'rilarning o'sha tomonga ketganlarini gumon qilib, askarlarning asosiy qismi o'sha tomonga yo'nalgan bo'lsa ham, biron o'g'ri uni uchrata olmadi.

Faqat askarlarning kichkina bir to'dasi shaharning janubida «Murg'ak» stansiyasiga yaqin bir yerda shubhali notatib uch kishiga duch kelib, ularni tutmoqchi bo'lganda, ular askarlarga qarab miltiq va to'pponchadan ota boshladilar, bir nechta minutlik o'tishuv natijasida askarlardan biri o'lib, qolganlari u shubhali odamlarni qo'lga kirgizishdan voz kechib, qaytib ketdilar...

Chaqon, ikki kunlik yelib-yugurish natijasida o'g'rilardan biron kishi ham tutilmadi, ularning kim ekanliklarini ham biron odam bilmadi.

Bu hodisadan keyin Buxoro shahridagi bank kontorlari mo'hasay va asosiy kassalarini Kogonga ko'chirdilar, kundalik ammalalari uchun kerak bo'ladigan mablag'ni har kun zila bilan Kogondan Buxoroga kuzatlar soqchiligi ostida keltiradigan va ish vaqti tugagandan keyin kontorada qolgan va to'plangan pulni yana Kogonga olib boradigan bo'ldilar. Shu hodisadan keyin Qori-Ishkambani «endi puling kuy-alla, deb qo'ngatiblar va uning o'zi ham pulining unishiga o'tirib uyul qilmadi, shuning uchun uning avzoyi buzilib, aqldan ozayoziqam edi. Ammo oradan ikki-uch kun o'tib, bank yangidan ochilib, ishlay boshlaganida Qori-Ishkambaning talabi bilan darrov uning pulini qaytardi va protsentlarini ham to'ladi. Shu bilan u yana banka ishonib va o'sha sening o'zidayoq pulini yana topshirdi. Undan keyin ham

qo'liga tushgan pullarini tezlik bilan eltib bankka topshiradigan bo'ldi.

Ammo bankda ish tugagandan keyin yoki kechalar qo'liga pul tushsa va pullarni qarzga oladigan xususiy talabgorlar bo'lmasa, u tashvishda qolar edi: bir tomondan, u pul ertaga bankning kontorasi ochilguncha bekor yotadi, ikkinchi tomondan, pulni o'g'irlatish xavfi bor. O'g'irlardan qo'rqib, u pulni o'z uyiga eltib qo'yolmasdi, uni shunday bir joyga qo'yishi kerak ediki, uni o'zidan boshqa biron kishi bilmasin.

Qori-Ishkambaning «fazilatlaridan biri shu edi-ki, u har kimdan shubha qilardi, uning o'ylovicha, hamma odamlar uning orqasidan poylab yuradilar va fursat topib, go'yo uning pullarini o'zarib ketmoq fikrida, shuning uchun u hech kimdan xotirjam emas, hech kimga ishonmas edi.

Uning ko'ngli, yolg'iz hikoyamizda bir marta zikr etilib o'tgan «Kavkaz» saroyining saroybonidagina xotirjam edi.

Bir kuni «Kavkaz»ning saroyboni darvoza ichkarisidagi supachada o'tirar ekan, Qori-Ishkamba oldidan o'tdi. Uning ahvolidan yaxshigina xabardor bo'lgan saroybon qiziqchilik qilib cho'ntagidan o'n besh tiyinlik tanga chiqarib, yo'lakka tashladi va o'tib ketgan Qori-Ishkambani chaqirib: — Qori amaki, yo'lakda bir tanga ko'rinadi, sizdan tushgan bo'lmasin, — dedi.

Qori-Ishkamba seskanib yo'llidan qaytdi va qo'lini yon cho'ntagiga tiqib:

— Voy, sho'rim qursin, cho'ntagim teshilgan ekan, undan tangalar tushib ketibdi, — dedi va saroybonga yaqinlashdida: — Qani, qani o'sha sen ko'rgan tanga? — deb so'radi.

Saroybon o'zi tashlagan tangani ko'rsadi. Qori-Ishkamba yo'qolgan biron muhim narsasini topgan odamdek, yugurib borib saroybon ko'rsatgan tangani yerdan ola solib, shoshilganidan tangani «teshilgan» deb ko'rsatgan haligi cho'ntagiga solib saroybonga minnatdorchilik bildira ketdi:

Ilohi baraka topkaysan, ukal! Sening sharofating bilan yo'qolgan bir tangam topildi, agar sening o'mingda boshqa biron kishi bo'lsaydi, menga xabar bermayin u tangani olib o'z cho'ntagiga solardi. Shu zamonda ham odamning haqidin puthuz qiladigan kishi topilar ekan. Ilohi biring o'n, o'zing yuz, yuzing ming bo'lgay!

Shu voqeadan keyin saroybonga Qori-Ishkambaning e'timodi oshib, kechquruntlar biron joydan pul olib keltirmog'chi bo'lganida u saroybonni o'zi bilan birga olib bora-olgan bo'ldi, saroybon ham uning pul yashirib qo'yadigan joyini bilib oldi...

Qori-Ishkamba «Kavkaz» saroyboniga e'timodi oshgandan bir necha yil o'tigandan keyin, bir hodisa yuz berdiki, uning u saroybon haqidagi ishonchi kul bo'lib ko'kka sovuq olib.

Bir kun men Buxoroning «Sesuv» degan usti yopiq rasmasidan o'tib borardim. Rasta tomi orqali «Kavkaz» saroyi tomoniga tutashib ketgan bir saroychanning darvozasi oldida bir inlay odamlar to'planib turganini ko'rdim.

«Nima gap ekan?» — deb yig'in orasidan o'tib, saroycha darvozasiyga yaqinlashdim: u saroyning saroyboni, qo'lida bir toyoq tutib turib, odamlarni saroychaga kirgizmasdi. Saroychanning ichida mitshabning odamlari, daha boshi, qozibalon va qushbegning bozorlarda yuradigan tergovchilari ko'rinadilar. Ular bir-birlari bilan qizg'in-qizg'in gaplashmog'chi ehillar. Orada Qori-Ishkamba bo'lib, u erining o'ligi ustida yig'layotgan xotinday har tomonga tashlanib, «uyim kuydi, uyim kuydi, voy uyginam kuydi-y-y!...» deb baqirib yig'lamog'chi edi.

Sarishtirib ko'rsam, o'sha kecha Qori-Ishkambaning o'sha saroychadagi hujrasining tomini teshib, sandig'ini sindirib, yashirib qo'ygan pullarini olib ketganlar.

Qori-Ishkampaning aytishicha, u o'sha kecha u yerda «har o'n donasi yeti misqol keladigan sof kumushdan Buxoroyi sharifda zarb qilingan o'n ming tangani» yashirib qo'ygan ekan. Agar bu mablag' «Peterburgda zarb qilingan imperator oltini» bilan hisob qilinsa, bir ming besh yuz so'm olinga baravar kelar ekan.

Mirshab odamlari bilan tergovchilar teshilgan joydan iz olib borganlarida, iz «Kavkaz» saroyining tomigacha borib, u yerdagi saroy ichidan tomga chiqadigan zinapoya boshida yo'qolgan, tekshirganlarida ma'lum bo'lganki, u zinapoyaning eshigi doimiy qulfi bo'lib, kaliti saroybonda turar ekan.

Bu dalillar bilan mirshab odamlari, tergovchilar va tomoshabinlar «bu hodisadan «Kavkaz» saroybonining xabari bor, uning o'zi bu ishni qilgan bo'lmasa ham, qiladiganlarni uyushtirib, boshchilik qilgan», deb hukm qildilar.

Qori-Ishkamba mirshab odamlari va tergovchilar topgan dalilga yana bir dalil qo'shib aytar edi:

— Bu hujirada mening pul qo'yishimni «Kavkaz» saroybonidan boshqa odam bilmas edi. Ayniqsa, shu kecha o'n ming tangani men unga ko'tartirib, u bilan birga keltirib yashirgan edim.

Birinchi tekshirish bitigandan keyin, Qori-Ishkamba sochlarini yulib, yuzlarini tirnab, dod deb borib qozikalon, qushbegi va mirshabdan mulozim, yasovul va navkarlar olib, «Kavkaz» saroybonining boshiga keltirdi va uni mahkamaga sudramogchi bo'ldi.

Saroybon hech bir qonuni buzmay kulimsirab turib hukumat odamlarini saroyda yertashgan «Kavkazskiy merkuriy» shirkatining direktori oldiga olib bordi.

Direktor hukumat odamlarining so'zlarini eshigandan keyin, ularga aytdi:

— Birinchidan shuki, mening saroybonim o'g'ri emas, shuning uchun men bu saroyni shu qadar mol bilan uning qo'lga topshirib qo'yganman, ikkinchidan, mening saroybo-

nim Rusiya tabasi, Buxoro hukumatining bir rus tabasini mahkamaga tortishga haqi yo'q. Sizlar borib qozikalon va qushbegi janoblarga mendan salom aytib, u janoblarga men ayttan gaplarni tushuntiringlar...

Saroybon Buxoroning yerlik xalqidan edi. Bu hodisa ustida ma'lum bo'ldiki, u ham Buxoroning ba'zi bir yerlik xalqlar shunday hodisalarda o'zini himoya qildirish uchun Rusiya tabasi bo'lib olgan ekan.

Qori-Ishkampaning o'n ming tangasi «Kavkazskiy merkuriy» direktorining bir «pufl» bilan ko'ka sovrutib ketganidan keyin, u ko'chalarda «voy-voy»lab yurar, duch kelgan odamlar yo'ldan to'xtatib, yuzinchi marta bo'lsa ham bu hodisani unga hikoya qilardilar va saroybon, qozikalon, qushbegi va direktorlari qarg'ar, eng oxirida o'zini «nega u saroybonga ishonmagan, nega uni o'zimga sirdosh qildim», deb so'kardi. «Menda degan pul to'g'risida yotlarga'ina emas, o'ziga ham ishonmasligi kerak», der edi va «bundan buyon o'zimga ham ishonmayman», deb o'ziga o'zi so'z berardi.

Ushbu bunday so'zlarini eshitib turgan ba'zi bir kishilar:

— O'g'rim qaroqchi turgan ekan, zarari yo'q! — deb o'tirgan yungliga tuz sepi ketardilar.

Endan ko'p vaqt o'tmay Qori-Ishkampaning boshiga yana bir sugara kumush tushdi, shu bilan u saroybon tomonidan yagona zarbning alomati unuti.

Buxoroning «Xo'jayevlar» oilasidan bo'lgan bir katta savdogarining o'z xo'jayisidan to'la vakolati bo'lgan mirza Abdulla degan kassiri bor edi. Shu mirza Abdulla qushbo'lib savdogarlar pulga juda muhtoj bo'lgan bir paytda, ya'ni qorako'l terisi mavsumida Qori-Ishkampani chaqirib, xo'jayisining nomidan o'n besh ming so'm so'radi. Bu mablag'ni ikki oy ishlatib, oyda ikki ming tangadan — ikki oy uchun to'rt ming tanga foyda va'da qildi, bu mablag'ning o'zi va foydasi uchun ikki oylik muddatli veksel bermogchi bo'ldi.

Qori-Ishkamba bu taklifni eshitib, quvonganidan terisiga sig'maydigan darajada shishilib ketdi. Tezroq pulni keltirib, bu muomalani amalga oshirish uchun banka qarab yugurdi, yo'lda duch kelgan odamlarga qaramadi, ularning salomlariga javob ham qaytarmadi, hatto do'kondorlar oldidagi tayyor non-choylarga ham ko'z tashlamadi. Quvunchining oshgani-dan ko'kragi torayib, nafasi qisilgan bo'lsa ham, yugurganicha banka bordi, u yerdan pulni olib, yana avvalgi tezligi bilan qaytib, mirzaning oldiga keldi va unga nafasi qisilgan qisila:

— Pu-pu-pulni, sa-sa-nab o-o-oling, ve-ve-vekselni yo-yo-yozib bering! — dedi.

Qori-Ishkamba bu darajada quvonch va shoshilishda haddi edi. Chunki, u bu mablag' uchun boydan ikki oyda oladigan protsentini bankdan bir yilda olardi.

Mirza Abdulla u pulni sanab ko'rsa, to'qson olti ming tanga ekan.

— Bu kam-ku, — dedi.

— Nega? Ikki oylik foydasi bilan yuz ming tanga bo'ladi-da, siz raso yuz ming tanga — o'n besh ming so'mlik veksel bersangiz ish tamom.

— Yo'-o'-o'-q! — dedi mirza Abdulla cho'zib, — siz meni alday olmaysiz. Men sizga yuz ming tanga uchun oyda ikki ming tanga foyda va'da qildim, shuning uchun ikki oylik protsentini qo'shib, bir yuz to'rt ming tangalik muddati veksel tayyorlab qo'ydim. — Mirza o'z so'zini isbot qilmoq uchun tayyorlangan vekselarini ko'rsatib, yana davom qildi: — Ammo siz to'qson olti ming tanga uchun oyda ikki ming tanga foyda olmoqchi bo'lsangiz bu o'yiningiz menga o'tmaydi, siz bunday o'yinni pulga muhoj bo'lgan biron kambag'alga qiling. Agar men qilgan taklifga rozi bo'lsangiz pulingizni olib boring, agar tolib bo'lsangiz yana to'rt ming tanga bering va vekselni oling.

Qori-Ishkamba bu taklifga rozigina emas, balki bunga jondan tolib edi. Shuning uchun u avvalgi tezligidan ham

tezroq borb, to'rt ming tanga keltirdi va uni ham mirzaning oldiga qo'yib:

— Ana buni ham sanab oling, vekselni bering! — dedi.

Mirza taajjub bilan Qoriga qarab turib:

— Bu qanday pul, siz qanday veksel talab qilayotirsiz, men tushumadim-ku! — dedi.

Hazil qilmang! Hozir qiziqchilik vaqti emas. Yugurganidan nafasim og'zimga tiqilib o'layozdim, bir choy buyurmagi, ichib nafasimni rostday.

Hozir ishim ko'p, choy buyurish, choy ichish va sizni bog'latish uchun fursatim yo'q, boring, keling, Qori amaki.

Unday bo'lsa, vekselimni bering, men ketay.

Qanday veksel? Bu pulingizni oling, mening xo'jayinim uchun bugun pul kerakmas. Bugun men garzga pul ham olmayman, veksel ham bermayman.

Xo'p, unday bo'lsa haligi to'qson olti ming tangani bering, men uni olib borb bank yopilmadan burun topshiray.

Qanday to'qson olti ming tanga? Tush ko'rayotirsizmi yoki jinni minni bo'ldingizmi?

Axir, haligina to'qson olti ming tangani sanab olmadingizmi va aynan to'rt ming tanga keltiring, yuz to'rt ming tangalik veksel beraman, demadingizmi?

Hazil qilman, Qori amaki, vaqtim yo'q deyapman-ku. Boring, keling, men o'z ishimni qilay.

O'zingiz hazil qilayotirsiz. Lekin bu ishingiz hazil ham bo'lsa, yuzingizni sozlayozdi. Yo tezroq vekselni bering, yoki pulimni qaytarib.

Yetti shu qadar jinnilik, Qori! Tezroq chiqib keling, mening sariq ishim ko'p! Jinnilarning joyi savdoxonalarda emas, Xo'ja Ubunly¹²² ehtonining uyida, — deb mirza o'midan tash va Qori Ishkambani eslik tomoniga itardi.

Qori-Ishkamba «voy uyim kuydi», deb dod deganicha o'yinchoq¹²³ tortib olingan yosh bolalarday ho'ngrab yig'ilay boshladi.

¹²² Xo'ja Ubunly — Buxoroda jinnilarni o'qiydigan eshtonlarning laqabi.

Mirza o'z xizmatchilarini chaqirib, ularga:

– Bu jinni chiqarib haydanglar! – deb buyurdi. Xizmatchilar Qori-Ishkambani chiqarmoqchi bo'lganda u ovozi-ning boricha dodlab, yerga ag'anab:

– Mening jonim shu yerda, men qanday ketaman? Jonsiz jasad yura oladimi?... deb shovqin-suron soldi.

Xizmatchilar «haqiqatan bu bechora jinni bo'lgan ekan», deb o'likni sudraganday uning qo'l-oyoq'idan tutib sudrab mirza o'tirgan kontoradangina emas, saroyning darvozasidan ham chiqarib ko'chaga haydagach, saroybonga:

– Bundan buyon uni saroyga kirishga qo'yma! – dedilar. Qori-Ishkamba, egasi uyidan quvib, yuziga eshikni yopgan iday, qayta-qayta saroyga kirmoqchi bo'lib, eshikka tarmashib dod-faryod solgan bo'lsa ham, har doim saroybon uni ko'tarib mushukni otganday qilib irg'itib tashlardi.

Qori-Ishkamba saroyga qayta kira olishdan umidini uzgandan keyin, sallasini yechib bo'yiniga soldi:

– Voy dod-yey! Bu qanday zulm? Musulmonlik butun yo'qolgan ekaney-y-y! – deya amirning arkiga – o'rda qo'rab yugurdi. Uni bu holda ko'rganlar jinni bo'lganiga hech shak-shubha qilmasdilar... U orqasidan ko'p tomoshabinlar ergashtirib ark darvozasiga yetdi.

Bu voqea yuz bergan vaqtda amir Rusiyada bo'lib, ark darvozaxonasida qozikalon bilan qushbegi bagamti o'tirib, shahar va mamlakatni «idora» qilar edilar. Qori-Ishkamba ularning oldiga borib, o'zini yerga tashlab, ularga voqeani hikoya qildi, mirza Abdullaga jazo berib, undan to'qson olti ming tangani undirib berishlarini so'radi.

– Mening bolam va boshqa merosxo'rlarim yo'q, faqat ikki xotinim borki, agar ular men o'lguncha tirik qolsalar mol-ulkimdan to'rtidan bir meros oladilar, qolgan narsalarimning hammasi janobi oliyniki bo'ladi. Hatto agar sizlar munosib ko'rsangizlar, xotinlarimni ham darhol taloq qilaman. U holda men o'lgandan keyin mol-ulkimning hammasi janobi

oliyniki bo'ladi. Shariat hokimlari va janobi oliyning noiblari bo'lgan siz janoblar mana shu hollarni nazarga olib, mening pullarim janobi oliyning o'z pullari hisoblab, u xudo bexabar narsadan undirib berib, mening duomni olinglar!

Ammo hokimlar Qori-Ishkambani bu holda ko'rib, uning bunday arzi dodiga faqat kulibgina qo'ydilar. Mirza Abdulla so'zlarining obro'si amir hukumati oldida Qori-Ishkamba-ning obro'sidan necha marta ortiq bo'lgani sababli, uning il-timosiga qulog' solinmadi.

Sizning janjaligiz biz so'raydigan oddiy janjallardan emas, sizlarning karvonboshilaringiz bor, oqsoqollaringiz bor va har bir oldi-berdilaringizni ularning huzurlarida vek-sel bilan qilasizlar. Siz veksel ko'rsatmay, karvonboshi bilan to'pog'ol guvohlik bermay turib, biz nega bir obro'li odamni hush og'rig'li qilamiz? – dedilar, xolos.

Qori-Ishkamba yana shovqin solib, jinnilik qilganda uni yonaydilar urib-urib ark darvozasidan tushirib quvladilar.

Undan keyin Qori-Ishkamba butunlay jinnilashdi. U ko'chalarda yugurib dod solar, tanish bo'lsa bo'lmasa, o'ziga duch kelgan odamni to'xtatib, boshidan o'tgan bu voqeani unga hikoya qilar va undan maslahat so'radi. Ba'zi hazil-satiroq eshituvchilar uni «yupatgan bo'lib»:

«Shu mav bo'lqoqda yaxshi»²⁵, deganlar, aslida sizning pullaringiz mo'chor edi, bir murdor joyga ketgan ekan, xafa bo'lgan!» – der edilar.

Qori-Ishkamba bunday «yupatish» eshitganda bir alami o'n bo'lar, janoblar to'xtatilgan tuz sepihgandan dod der, unday «yupatish» so'zlar va boshqa rahmdilroq biron odam topib, dard-halov uchun yana yugurardi. Tomoshabinlar undan kulardilar.

U shu mahalda Qori-Ishkamba bir kuni yo'lida menga duch kelib va yo'llimni to'sib, boshiga tushgan musibatni menga hikoya qilib berib, mendan maslahat so'radi. Men uning sarguzashtini, jumladan, qozikalon va qushbegiga bo-

²⁵ «O'ti gunda bu xandag» degan tojikcha maqolga o'xshatma.

rib arz qilganini, ularning qanday muomalada bo'lganlarini ipidan ignasigacha bilib olgan bo'lsam ham o'zinni bilimlaslikka solib, uning «dard-alamini» oxirigacha eshitib, ahvollariga «afsuslanib», maslahat tarqasida dedim:

— Bunday katta voqea va «og'ir musibat» to'g'risida menday kichkina odam qanday maslahat bera oladi! Siz bo'rib hokimlardan — kattalardan maslahat va yordam so'rang! — Ilohi, kattalarning uyi kuysin, kattalarning bolalari o'lsin, kattalar bir burda nonga zor bo'lsinlar! — deb kattalarni so'kib-qarg'ab, qozikalon bilan qushbegining o'ziga qilgan muomalalarini yana bir bor aytib berdi.

Qori-Ishkambaning bu holatidan «Bibi Daboshini» degan bir jinni xotinning voqeasi esimga tushdi. Buxorodagi Govkushon mahallasida «Govkushon» nomli bir madrasa bor, madrasaning shimol tomonidan Registon va Kappon tomonlarga o'tib ketadigan kattagina ko'cha bor, bu ko'chani shimolida «Shahar Ro'd²⁶» bo'lib, uning shimolida «Masjidi Xoja» nomida bir jome bor. Mana shu jome bilan «Ro'd» orasida bir yo'lak bor ediki, amir zamonida unda tilanchilar, ko'rlar, shollar yotib yurar edilar.

Bir vaqtlar shu tilanchilar va mayiblar orasida «Bibi Daboshini» laqabli bir jinni xotin paydo bo'ldi.

Bolalar har bir jinniga o'chakishganlariday, Bibi Daboshiga ham o'chakishib qolgan edilar.

Kunlardan bir kun men haligi jomening g'arbi-janubiy burchagiga yaqin yerda, Ro'd ustidagi tosh ko'prikda o'tobda isinib o'tirardim. Bolalar Bibi Daboshini tevaragiga to'plandilar. Uning yuz va ko'ziga tuproq sepdi, boshidagi ro'molini olib suvga otdilar, paranjisini olib qochdilar va boshqa ko'p sho'xliklar qildilar.

Bibi Daboshi ham bolalarning bu yomon qiliqlariga qarshi jim turmasdan bolalarni garg'ardi, etagini tosh va ko-

saklar bilan to'ldirib ularni urmog'chi bo'lib quvardi, to'g'ri kelganini tutib olib urardi.

Bolalar ko'paydilar. Bosh yalang, oyog' yalang Bibi Daboshi ularning orasida qamalda g'oldi, u bir necha bolani tosh va kesak bilan urmog'chi bo'lib quvsa, boshqa bir necha bola uning orqasidan yetib kelib, kiyimidan tutib tortardi, u yiqilardi va o'rtidan turib o'zini yiqitgan bolalarni quvlashtirib, shu mahal narigi tomondagi bolalar yugurib kelib orqasidan unga hujum qilardilar.

Oxirida Bibi Daboshini charchadi va etagini yangidan tash kesaklar bilan to'latib borib, orqasi bilan machit devoriga suyanib o'tirdi. U, o'tirgan joyida bolalarni garg'ar, yaqin kelganlarini tosh, kesak bilan urardi...

Shu vaqtda Buxoroning bir necha katta boylari va domlalarining Registon tomonidan piyoda kelayotganlari ko'rindi. Ular biron to'y yoki ziyofatdan kelayotgan bo'lsalar ketish, qorinlarini qappaytirib, tishlarini kovlab, sekin-sekin ularni qadam tashlab kelmog'ga edilar.

Ularining egallikdagi kiyimlar ham to'g'a kiyib boriladigan qimmatbaho kiyimlar edi. Ular qavatma-qavat keng tash, parcha gullli satin chopon kiyib, uning ustidan til-ba kumushband yoki ahoyi fo'ta²⁷ bilan bellarni bog'lagan, boshlariga zardor do'ppi kiyib, uning ustidan «misqoliy» deb ataladigan qimmatbaho dokani silliq qilib o'tirgan edilar. Ular choponlarining ustari ham shohi bo'lganini xalqqa ko'rsatmoq uchun bo'lsa kerak, etagini sal bar urib qo'yg'an edilar. Ular har qadamda bir to'xtab bir-birovlariga nima to'g'risida gapirardilar...

Mahalar hujumi joniga tekkani Bibi Daboshini bu ahvollarini ko'rguch, arz-dodga kirishdi va ularga yaqinib-yotib dedi:

Boshlaringizdan o'rgilay, kattalar, bolalaringizning halolarni olay, kattalar, bu salla-choponlaringizni xudo

²⁶ Anhori.

²⁷ Fo'ta — belbog'.

o'zlarinigizga nasib qilsin, kattalar, pul va mollaringiz yaxshi kunlaringizga sarf bo'lsin, men g'aribni shu shumtakalar qo'ldan qutqaringlar, kattalar...

Bu jinnining, ayniqsa, u xotin bo'lsa arz-dodini eshitishgina emas, hatto uning tomoniga qayrilib qarash ham «kattalar»ning shavkat va hashamatlariga «kelishmasdi». Shuning uchun ular jinni xotinning gapini eshitmaganday bo'lib, avvalgiday viqor bilan gaplasha-gaplasha, sekin-sekin qadam bosib o'tib keta berdilar.

Kattalarning gapga qulqul solmaganlarini, hatto o'z tomoniga qiyos boqmaganlarini ko'rgan Bibi Dahboshi bolalar o'miga «kattalar»ni qarg'ay boshladi:

— Ha, o'sha ipakli choponlaringizga ch...y, kattalar, ha, o'sha taralgan soqolingizga b...m, kattalar, ilohi, shu choponlaringizni murchasho'y olsin, kattalar, ilohi pul va molingiz o'g'rilarga, qarog'chilarga nasib bo'lsin, kattalar.

Bibi Dahboshining o'shancha yaliniy-yolvorishlariga qulqul solmagan va uning arz-dodini eshitmaganday bo'lgan «kattalar» uning bu qadar qarg'ashlarini ham eshitmaganday bo'lib keta olmasdilar. Chunki ular o'zlarini eshitmagalikka salsalar ham, boshqa o'tkinchilar eshitayotirlar va ko'rayotirlarki, bu jinni xotin shaharning kattalarini qanday masxara qilmoqda, shohi va ipakli choponlariga qaramasdan ularni tuproqqa bulg'ab, balchiqqa belamoqda.

Shuning ila baravar ular bir jinni xotining nima qila olardilar?.. Qo'llaridan keladigan ish yolg'iz shugina bo'ldiki, kattalik va ulug'likni bir tomonga qo'yib, shohi astari uzun va keng ipakli choponlariga o'raltib olib, jinni quvgan bolalarday qocha boshladilar va jonlari boricha yugurdirlarki, toki tezroq u ko'chadan uzoqlashsinlar, toki jinni xotin kimni so'kayotganini odamlar ko'ra olmasinlar...

Lekin shu hodisadan keyin, Bibi Dahboshi «kattalar»ni so'kib-qarg'ashni o'ziga vazifa qilib oldi, to Bibi Dahboshi o'lgunicha yolg'iz haligi «kattalar»gina emas, shaharning boshqa «kattalari» ham u ko'chadan o'ta olmaydigan bo'ldilar.

XV

Qori-Ishkamba mirza Abdulladan yegan zarbasidan bir necha oy o'tgandan keyin asliga qayta boshladi, u endi ko'chalarda jinnilarcha qiyg'os solmasdi, endi har kimga duch kelma, mu'tadil vaziyatda mirza Abdulla voqeasini unga hikoya qilib berganidan keyin sovuqdonlik bilan der edi:

— Har nima bo'lsa ham, o'tdi-ketdi. Odam bolasi boshiga har qanday og'irlik va musibat kelsa ham o'tadi...

U jinnilik holatini o'tkazgan edi, ammo badanining go'shti va yorg'i avvalgi holatiga kelmasdi, basharasi burushib ketgan, tuxi ham kulga o'xshab, oqchi bo'lgan va soqoli ogara boshlagan edi.

Harbiy jahon urushi boshlandi, boshqa savdogarlar, hanothar va sudxo'rlar qatorida Qori-Ishkambaning ishi ham o'ngidan ketdi va pulning bozori qizib ketdi.

Savdogar, jallob va hanothar bugun bir narsani sotib olishlar, ertasi kuni u narsani ikki bahosiga sotardilar, shuning uchun ular o'z sarmoyalariidan keladigan foydaga qanoatlanmay, sudxo'rlar orqasidan yugurar va qancha protsent to'lab bo'lsa ham, qarzga pul olar va u pul bilan bozorboq va kanothar narxlarini xarid qilib, omborga tiqardilar.

Bunday vaqtlarda hanotharlarning cho'ntak va ko'zlarini to'rtalga oladigan serpul sudxo'r Qori-Ishkamba edi. Albatta, u hanothar o'ldi-berdidan o'zining cho'ntak va kassasini ham yashayotgan to'ldirardi...

Uningning ikkinchi yilida Qori-Ishkambaning yuzi mirza Abdulla voqeasidan ilgirisiday qizardi, jussasi to'lishdi, qorni avvalgidan ham katta bo'lib ketdi, puli ham ikki miltibandan oshdi, shunday bo'lsa ham, u mirza Abdulla voqeasini hali ham unutmagandi, u kunda necha marta mirza Abdullani so'kib-qarg'ardi.

Urushning uchinchi yili bo'lgan 1916-yilda mehnatkashlar shu darajada talandlarki, kundalik ovqat uchun bir burda qotgan non topishlari amrimahol bo'lib qoldi, buning mugobiliga, hannotlar shu qadar serpul va sermol bo'lib ketdilar, mollarini saqlash uchun joy va pullariga sotib olish uchun mol topolmasdilar. Moskvachi savdogarlar bo'lsalar, oltin va brilyantlar bilan o'ynardilar. Bunday sharoitda hannot va savdogarlar sudxo'rdan pul qarz olishga muhtoj bo'lmasdilar. Shuning uchun urushning uchinchi yillari Qori-Ishkampani bozori susaydi, u hamma pullarini banklarga qo'yishga va oz protsentga qanoat qilishga majbur bo'ldi. Ikki million puldan bank hisobida ham katta protsent unardi. Lekin bu, Qori-Ishkampani ko'zini to'ydira olmasdi, uning puli qancha ko'paygan bo'lsa, foyda tomoniga tikilgan ko'zi ham o'shancha kengaygandi, uning ko'ngli unday katta mablag' uchun ilgariiday yilda yigirma besh-o'tiz protsent foyda olishni tilardi, lekin bu unga muyassar bo'lmadi, uning o'z so'zi bilan aytganda, «u kunlarni sel olib ketgan» edi.

Buning ustiga u 1916-yili o'zining yeydigan ovqatini ham tejay boshlagan edi. Chunki undan qarz olishga muhtoj bo'lmagan boylar va hannotlar uni o'z dasturxonlari boshiga yo'latmasdilar. Uning pulini ishlatadigan banklar bo'lsa, kunda soat o'nda unga to'ygancha choy ichirar va boshqa narsa bermasdi.

Urushning uchinchi yilida u o'z hujrasida turadigan mulabachchalarning oshlariga va ba'zan to'g'ri keladigan to'ylov va xudoylarga, mozarboshilarida uchraydigan chalap va bo'g'irsolqarga «qanoat qilishga» majbur bo'lgandi. Shuning uchun u etidan tusha berdi, tusi ham bir oz sarg'aydi. Oriqlaganing sababini so'rganlarida:

«Men avvallar har kecha-kunduzda necha bor qazi-qo'zi, kabob, palov, chalov, mani va chuchvaralar kabi ovqatlar yerdim. Endi u «mehmondo'st» xonadonlardan baraka uchdi, qo'y-echki, qoramollar ham ovqatlari kamaysa oriqlaydilar,

shuna, men ulardan kammi?» – der edi. «Pulingiz ko'p, ancha qazib ham qoldingiz, nega o'z pulingizga o'z uyingizda ko'nglingiz tusaydigan laziz taomlar pishirib yemaysiz?» deganlarga o'sha vaqtlarda Buxoro shoirlardan birining satrlari shunga aytgan bir baytini eslatib:

«Agar shisha toshni, atala tishni sindira olsaydi, sudxo'r ham o'z uyida, o'z puliga non olib sindira olardi», – deb javab berardi.

Keyin bankka minnatdorchilik bildirib ketardi: «Xudo sayyini bersin, yaxshiyam bank bor ekan, kunda tushlik choy vaqtida yetib borganimda, u yerdagilar mendan choy bilan qandol aynamaydilar, stakanga istaganimcha qand solib, choy qaytib ichib beraman. Qancha ko'p ichsam direktorga malol kelmaydi, hatto uning vaqti chog' bo'lib kuladi...»

Buxoro shutqori (hazilmand)lari ham Qori-Ishkampani o'z ta'tiricha, «o'rinsiz hazilllar» bilan uni ishdan chiqarar ekanlar.

Shutqorlar Qori-Ishkampani o'z pullarini qaysi bankka qo'ygani ehtisalar, ulardan biri jonkuyarlik vaziyatida oltiga kelib, qulog'iga aytar edi:

«Qori amaki, eshidingizmi, «Soedinyonniy bank»ning ichki chiqarilgan kotibbi, uning katta mablag'i German askarlarini qo'llab tutgan, «erta-indin sinadi» dedilar. Har qalay, siz o'z ishingizda ehtiyot bo'ling».

Qori-Ishkampani bu xabarni eshitib darrov «Soedinyonniy bankka qarab yugurur, undan o'z pulini olib, «Russko-Ki-toyakiy (Azlatkiy) bank»ka topshirardi.

Albatta Qori-Ishkampani o'z pulini «Soedinyonniy bankdan olib «Russko-Kitayskiy bank»ka topshirgani shutqorlardan maxfiy qolmasdi. Ulardan boshqa birisi yana Qori-Ishkampani oldiga kelib, tunov kun yo'ldoshi «Soedinyonniy bank» haqida aytgan gaplarni, «Russko-Kitayskiy bank» haqida ham aytardi. Yana sho'ring qurg'ur Qori-Ish-

kamba o'z pulini u bankdan olib, boshqa biron banka topshirishga majbur bo'lardi.

Uning do'stlari: «Pulingizni podshohlik bankiga qo'ying, imperator davlati omon ekan, pulingiz ham omonda bo'ladi», deb maslahat bersalar ham unamadi.

«Podshohlik banki boshqa banklarga qaraganda protsentni oz beradi», — der edi.

Kunda pul qo'yib ertasiga (ba'zi vaqt o'sha kunning o'zidayoq) qaytarib olishdan banklar bezor bo'lib, uning pulini qabul qilmaydigan bo'ldilar. Undan keyin u o'z pulini podshohlik bankiga topshirishga majbur bo'ldi...

Ordan ko'p vaqt o'tmayin podshohlik banki to'g'risida ham sinish (bankrot) ovozarlarini chiqara boshladilar, har vaqt gazetalarda imperator askarining mag'lubiyat xabari yozilsa, shutqorlar u xabarni ikki-uch barobar oshirib, Qori-Ishkambaga yetkazadilar va podshohlik bankidan ko'z-quloq bo'lishga, mabodo sinib qolsa, «uning qon yutib to'plagan pullari» «kuyib qolishi» mumkin, deb maslahat beradilar.

Ammo u qanday ehtiyot qila olardi, agar bank sinisa ham, uning qanday iloji bor? Pulni bo'lsa o'g'rilar xavfidan uyga yo saroyga qo'yish mumkin emas.

Qori-Ishkamba bora-bora shutqorlarning hazilini, birini o'n qilib o'ttirib gapirganliklarini sezdi. Ilgarilar gazeta o'qiladigan joylardan qochadigan bo'lsa ham, endi to'g'ri xabarlarni bilib olish uchun gazetxonlardan urush xabarlarini so'raydigan bo'ldi.

Gazetxonlarning og'zaki aytib beradigan xabarlaridan ham shubhada qoldi. Shuning uchun gazetani bironvaga o'qitirib eshitib, o'zi muhokama qiladigan bo'ldi...

Bora-bora gazetalarda mag'lubiyat xabarlar shu qadar ko'paydiki, uning vahimaga tushishi uchun shutqorlarning xabarlarini o'ttirib aytishlariga va hazillariga hech bir ehtiyoj qolmadi. Qattiq vahimaga tushgan Qori-Ishkamba o'z muhokamasini bilan hech narsa chiqara olmagach, podshohlik bankining direktori oldiga borib, maslahat so'radi:

— Gazetalarda juda yomon xabarlar chiqayotir. Xudo ko'rsamkin, agar imperator hazratlariga yomon ko'z tegib qolsa, bank nima bo'ladi, biz nima qilamiz?

— Tarkcha, tatarcha va umuman, musulmoncha gazetalar, dedi direktor, — imperator hazratlariga dushmanlilar, shuning uchun imperator askarlari to'g'risida yolg'on xabarlar boshlang'ach, ruscha gazetalar ham ba'zilar revolyutsionerlarning gazetalar bo'lib, ular ham ul «olijanob» haqiga ul tegizib yozadilar. Siz unaga gazetalarining gaplariga ishonmang! Har kun erta bilan mening oldimga keling. Men imperator hazratlariga sodiq bo'lgan gazetalarini o'qib, «rost xabarlarini» sizga aytib turaman.

Revolyutsionerlar kim? — deb so'radi Qori-Ishkamba o'ziga nutqni odamlarga adovat ohangi bilan.

Revolyutsionerlar «podshoh kerakmas, podshohsiz hukumat qurilmaz», deb yurgan buzug'niyatli odamlar.

— Ebi — dedi Qori-Ishkamba quti o'chib, — imperator bekor qilinsa mening pulim nima bo'ladi?

— Qo'rqmang! — dedi direktor yupatish ohangi bilan, — imperator hazratlari hech narsa bo'lmaydi.

Qori-Ishkamba direktorni keyingi so'zi bilan bir oz tinchlangan bo'lsa ham bankning salomatligiga va bu vosita bilan o'z pulining salomat qolishiga sabab bo'lgan imperatorni bekor qilish niyatida yurgan revolyutsionerlardan bir qo'rqinchini qalbiyiga hissladi...

Shu safardan keyin, Qori-Ishkamba kunda tushlik choydan ilgariroq direktorning oldiga kinar, direktor «inobatli» gazetalarini o'qib unga eshitirar va «rost» xabarlarni tajima qilib berar edi.

Qori-Ishkamba bunday «xushxabarlarni» eshitgach:

— Inchoillo, imperatori a'zam hazratlariga hech bir ziyon salomat yo'q. Dushmanlarning ko'zlari ko'r bo'lsin, til-lari kesilsin, — deb bankning bufetiga o'tar, stakan sig'dira olmaguncha qand joylab, choy quyib ichar va tinch ko'ngil bilan ko'ziga chiqib, direktordan eshitgan gaplarni birini o'n qilib odamlarga aytar edi.

Fevral revoliutsiyasi bo'ldi. Qori-Ishkamba qo'rqadigan hodisa bir haqiqat bo'lib, uning boshiga tushdi – podshoh taxtdan quvildi. U taajjub bilan o'zining «imperator a'zam haqida» qilgan duolarining beasar qolganini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Podshohning taxtdan ag'darilganini endi bankning direktori ham inkor qilmadi. Lekin, u endi Qori-Ishkambani yupatib turmasdi:

– Imperatori a'zam hazratlari bekor bo'lgan bo'lsalar ham, zarari yo'q. Hukumat boshida o'tirgan odamlarning hammalari bizning banklarning kattalardirlar. Ular bizning bankning sinishiga va siz kabi banklarning sodiq kishilari bo'lgan odamlarning pullarining kuyishiga yo'l qo'ymaydilar. Ajab emas, Nikolay hazratlarining o'rinlariga u kishining amaklari – Velikiy knyazni podshoh ko'tarsalar... – derdi.

Lekin Qori-Ishkamba endi bunday yupatishlar bilan uncha tinchiy olmasdi, chunki u o'zini ko'p vaqtdan beri qo'rtib kelgan revoliutsionerlar deb atalgan odamlarning bu ishlarni qilayotganlarini kunda necha bor ishonchli odamlardan eshitiardi. «Oyoqyalang mujik»lar katta yer egalarning yerlarini, hovli va dehqonchilik asboblari bosib olayotirlar, zavodlarda, fabrikalarda ishchilar o'z komitetlarini tashkil qilib, xo'jayinlarini mensimay boshlaganlarini eshitiardi.

«Ular bir kun zavodlar sizniki emas, bizniki, deb xo'jayinlarni quvib yuborsalar-a? Shunday bo'lgandan keyin, – der edi Qori-Ishkamba o'z-o'ziga, – naqd pul bilan to'lib-toshgan banklarni puldori qo'lida qoldirmikanlar? Agar banklarni ham bosib olsalar, boshqa pullar qatorida mening pullarim ham qo'lindan ketadi... Endi nima qilish kerak!»

Qori-Ishkamba o'ziga o'zi bergan bu keyingi savolga javob topolmay qon yutardi. U o'g'rilar xavfidan pullarini uyida yoki saroyda saqlay olmasdi. Boshqa odamlar undan qarzga pul so'ramasdilar. Agar pullarini eltib amir hukumatiga omonat topshirsa, u ochiqdan-ochiq uning pulini yeb ketar

edi. Hunday holatda «bolta kelgunicha, kunda dam olar» deb o'z pullarini bankka qo'yishdan boshqa chorasi yo'q edi...

XVI

Qori-Ishkamba 1917-yilning kuzida «Bolsheviklar hukumatini o'z qo'lga olgan emish», degan xabarni eshidi. U bu xabarni eshitgach, «bolsheviklar?» deb o'yladi. Ilgari u bunday nomni eshitmagan edi. U, bank direktoridan qandaydir «...knyaz degan kishini, ajab emaski, podshoh qilib ko'tarsalar», deb eshitgan edi. Lekin bu u nomga o'xshamas edi, yoki qariligi sababi u direktor aytgan nomni unutganmi, bu o'sha nomning o'zimi?.. U bu nomning va bu gapning tagi-tubini bilib olmoqchi bo'lib, bankka jo'nadi. Maqsadi – dunyoda «yagona rostg'oy» bo'lgan direktorni ko'rib undan so'rash edi.

Ammo bu bankka yetib borgancha soat uchdan oshgan, bank yopilgan, uning xodimlari direktor bilan birga kassalarni ko'tarib Kogonga jo'nagan edilar.

U bankning eshigi oldida yolg'iz bankning tilmochiga dach ketdi, tilmoch ham portfelni ko'tarib, o'z uyiga ketayotgan edi. Tilmoch, Buxoro shutqorlaridan biri edi, shuning uchun Qori-Ishkamba undan gap so'rashni istamadi. «Bu shu rost-yolg'on gaplarni gapirib, ko'nglimni qora qilib qo'yarsiz, deb o'yladi. Ammo bir oz o'ylab turgandan keyin aytmay aytguncha yaxshi kelmas» deganlar dedi o'z-o'ziga edi. Yomon gaplarni aylaversin, zarari yo'q, xudodan u yomonlarni yaxshiga aylantirishi so'rayman».

Qori-Ishkamba shu qarorga kelgach, keyin tilmochdan:

– «Sizniya hukumatning boshiga bolsheviklar kelgan», deydi. Bu xabar rostmi, yolg'onmi? – deb so'radi.

– Ha! – deb javob berdi tilmoch. Qori-Ishkamba quvonch bilan yana so'radi:

– Bu direktoringiz «chtinol podshoh bo'lsa» degan o'sha avetla yoki «veke» yoki «velka knyaz» (sabil qolgur, ismini esmondan chiqartibman) emasmikan?

– Yo‘o‘o‘-q! – dedi tilmoch cho‘zib, – bolsheviklar knyazlarning oyog‘ini osmondan keltirdilar.

Qori-Ishkamba bu gapni eshitishi bilan:

– Xo‘p, hazilni bir fasl bir tomonga qo‘yib turib, rostini aytib, bolshevik necha oylardan beri bosh ko‘tarib dunyoni bezovta qilgan, Nikolay hazratlariday ulug‘ va kuchli bir podshohni taxtdan tushirgan revutsionerlardan yaxshiroq emasmi? Va u bizdek yemay-ichmay, rost aytib, yolg‘on aytib, besh pul-o‘n pul to‘plaganlarning holiga rahm qilmasmikan? – deb so‘radi seskanib ketib.

Tilmoch bir oz o‘ylab turgach, gapga kirishdi:

– Siz bu kungacha qo‘rqib yurgan revutsionerlarning ishlari ishning boshlang‘ichi edi, bu fursatdan foydalangan siz kabi odamlar avvalgiday uch million pulni bankka qo‘yib, yilda bir yuz ellik-ikki yuz ellik so‘m protsent olib, ishlamay-netmay qorinlarini qashib yuradilar. Ba‘zi bir tekinox‘rlar bugun bir narsam bir so‘mga olib, ertaga o‘n so‘mga sotib, mehnatkashlarning qonlarini ichishni davom ettiradilar. Endi hukumat bolsheviklarning rahbarligi ostida ishchi-dehqon qo‘liga o‘tdi, endi siz kabi tekinox‘rlarning kuni birdi. Endi o‘tgan kunlarni tushingizda ko‘rasiz. Qori-Ishkambaning rangi-quti o‘chdi, a‘zoyi badani titray boshladi, o‘zini tutolmay orqasi bilan devorga suyanib bir oz jim turgach, o‘zini yupatish yo‘li bilan dedi:

– Xayr, mening pulim kassasida bo‘lgan sizning bank hozircha sog‘, tinch-ku. «Ildizi suvda bo‘lgan daraxtman, meva umid qilish mumkin» deganlar. Hali boshimga kelmagan o‘limdan bu qadar qo‘rqib, kunda necha marta o‘lib, nega o‘zimni muncha azoblay?

– Sizning «daraxtingizning ildizi suvda emas», – dedi tilmoch, Qori-Ishkambaning yuragini yorarik bir ohang bilan, – Petrograd, Moskva va boshqa katta shaharlardagi banklarni qo‘lga oldilar, fabrika-zavodlarni oldilar, konlarni oldilar, butun mamlakatdagi poyezdlarni oldilar, daryolardagi paroxodlarni oldilar, butun mamlakatdagi yerlar, dehqonchilik asboblari bi-

lan tuzga o‘zi ishlovchi dehqonlarniki deb dekret chiqardilar... Haa, bu holda sizning «daraxtingizning ildizi» qanday qilib suvda bo‘ladi? Ildizingiz suvda emas, o‘tda! Ildizingiz yonmoqda, hali yonib kul bo‘ldi. Uy poydevoridan buzilayotir, ammo siz shuni hali tuzuk» deb, o‘zingizni yupatmoqchisiz...

Qori-Ishkamba o‘zicha «tilmoch navbatdagi hazillari ni boshladi, u hali kelmagan ajal bilan meni o‘ldirmoqchi. Bo‘lmasa, «Bolshevik» nomli bir kishining chiqib shu qadar ishlarni qila olishi mumkinmi?» U shunday mulohazalar bilan y‘azablanib tilmochga dedi:

Yo‘qol ko‘zdan! Hoha tilginang kesilsin! Qarab tur! Haa seni nimaga qilaman? Agar direktorga aytib seni bank xizmatidan qovlatmasam, odam emasman...

Tilmoch kula-kula o‘z yo‘liga ketdi. Qori-Ishkamba devorga suyanib qo‘yilgan jonsiz haykalday bo‘lib qoldi.

«Hadi bu yerda turish foydasiz, direktor kassasini ko‘tarib ketganmi kelgan...» Shunday mulohazalar bilan Qori-Ishkamba ham o‘z uyiga yo‘naldi.

U yo‘lida shoshilib qadam tashlar edi, yana biron shutqoniga duch kelib undan ham jon oluvchi shum xabarlarini eshitib, hali kelmagan ajal bilan o‘lish va jonidan ham azizroq jashndan ajralibdan qo‘rqardi.

Qori-Ishkamba u kecha hech uxlay olmadi. Tong qonimga to‘lib turgan turib, tahorat qildi, xotinlari xatini qur‘on qilgan kundan beri qo‘liga olmagan qur‘onni tokchadan olib, bir ikki oyat o‘qib, «imperatori muazzam» haqiga duo qildi, qorindan haqiga kelishni tiladi.

Tong ota boshladi, Qori-Ishkamba uyidan chiqib, kundalik uchib borib yulduz «Mag‘og» machitiga bordi, unda bomdod namozini jamoat bilan o‘qidi. Lekin u kundalik odatini buzib, erta namozdan keyin, u yerda bo‘ladigan masnaviyxon-

lik majlisiga qolmadi va namozni o'qib bo'lgach, machitdan chiqib, to'g'ri Buxoro passajida bo'lgan podshohlik bankining binosi oldiga bordi va u yerdagi tosh va sement bilan yasalgan supachada o'tirdi...

Hali bankning ochilishiga ikki soat vaqt bor edi, shunday bo'lsa ham, Qori-Ishkamba tezroq direktorni ko'rib, undan xabarlarini aniq anglab olmoqchi va imperator davlatiga dushman bo'lgan «shum xabar» tilmochni chaqib, bankdan quvdirmoqchi bo'lib, kuta boshladi.

Soat sakkiz bo'ldi, ammo Kogondan biron kishi kelmadi. To'qqiz bo'ldi, hali ham bank xodimlaridan darak yo'q. Soat o'n bo'ldi, tag'in hech gap yo'q, hatto kunda erta bilan kelib bank binosi ichini supurib-sidiruvchi xizmatchi ham shu vaqtgacha kelmadi.

Qori-Ishkambaning yuragi siqila boshladi. U qancha vaqtdan beri go'shti qochib, terisi suyaklariga yopishib qolgan ko'ksini shishib borayotganday sezar edi, uning boshiga «ko'kragim shishib yorilar va u yerdan yurak va o'pkalarim chiqib yerga to'kilar», degan xayol keldi. U yorilishdan saqlab qolmoqchi bo'lib ikki qo'li bilan ko'kragini bosdi. Lekin u yerning shishishi bosilmas edi, balki tobora qabarib ko'tarilmogda edi.

Soat o'n bir bo'ldi, lekin hech kishi kelmadi. Endi u o'z o'ziga aytardi: «O'sha shum xabar» tilmoch kelisa ham mayli edi, yolg'on bo'lsin, hazil bo'lsin, har nima bo'lsa bo'lsin, biron gap aytardi. Bunday, ichiga o't tushgan somonday tutagandan ko'ra yong'inda qolgan kerosinday birdan alangalanib yonib, yo'q bo'lish yaxshiroq. Baxtiga qarshi, tilmoch ham kelmadi.

Qori-Ishkambaning yuragi tartibsiz urardi, goho harakatdan qolayozish darajasigacha susayib ketardi.

Uning nafas olish yo'li tobora torayardi, bir vaqt shu darajaga yetdiki, u yerga yiqilayozdi. U, nafas yo'lini bir oz kengaytirish umidi bilan tikka turdi, lekin boshi aylanib ko'zining oldi qorong'ilandi, u devorga suyanib, o'zini yiqilishdan zo'rg'a saqlab qoldi.

Cho'zib-cho'zib, bir-yikki og'ir nafas oldi, nafas yo'li bir oz kengaydi. U qo'yin cho'ntagidan soatini chiqarib qaradi, soat o'n ikkiga yaqinlashgan edi.

U o'z soatiga ishongisi kelmadi, «ehtimol, soatim buzilib hagar kelgan bo'lsa», deb o'zini yupatdi va bu taxmini tasdiqlatish uchun bir yo'lovchidan so'radi:

Soat necha bo'ldi ekan?

U odam yurishni sekinlashtirib soatiga qarab:

Soat o'n ikki – deb o'z yo'lga keta berdi. Qori-Ishkambaning ko'ngliga o'ziga yoqarlik yana bir «ehtimol» berdi: «Direktor balki kasal bo'lgandir, yoki otiga biron ofat tashlandi, yoki foytuni singandir. Shuning uchun bank bu kun ochilmagandir...»

«Ko'p...» dedi Qori-Ishkamba o'z-o'ziga, – mening har bir tushungani qarshi soatning o'n ikki bo'lganligi, direktor va bank xodimlarining shu vaqtgacha kelmaganlari haqiqat. Peshin namozi va Devonbegi xonagohisi sahliga keltiriladigan janozalarning vaqti hali berilmi. Endi bu yerda kutib o'tirishning foydasi yo'q, balki zarar bor, chunki bu yerda bundan ortiq qolsam «xudoyi» janozalarining oyitilishidan mahrum qolaman, foydasiz bir joyda turib, tushib qo'llan berish aqlsizlarning ishi. Hali ham menga ancha soat berildi: bu yerda o'tirib, ijaraqchining palovidan qoldim...»

Qori-Ishkamba shunday muhokama qilganidan keyin, o'zining sementlangan yo'lagi bilan Devonbegi xonagohi tomoniga qarab yo'naldi.

U bir necha qadam bosgandan keyin yo'lida to'xtab o'yladi: «Katta yo'lidan borsam yaxshiroq. Chunki u yo'lida Kogondan kelayotgan bank xodimlariga duch kelsam, ajab bo'ladi. Ulardan biron xabxabar eshitib, ko'nglim tinchib xonagohga boraman, namoz uchun ko'ngil tinchligi shart».

Qori-Ishkamba shunday mulohazalar bilan borayotgan yo'lidan qaytib va peshinining janub tomonidan bazzozlik rastasiga tushdi, bu ko'cha Kogondan keladiganlarning yo'li edi. U shuq tomoniga, Devonbegi hovuzi tomoniga qarab yo'naldi...

U har qadam bosganda qarshisidan kelayotganlarni birma-bir ko'zdan kechirardi. Ko'cha ot-arava, foytun, eshak va piyodalar bilan to'la edi, lekin ular orasida pul xaltalari yuklanib, ustiga bank xodimlari va yaroqli soqchilar mingan uch otlig uzun arava ko'rinnasdi.

Qori-Ishkamba Devonbegi hovuzi va xonaqohning g'arbi-janubidagi birinchi kirish yo'l ro'parasida bo'lgan dorixona binosi oldigacha bordi, u yerda to'xtab, yana bir marta (ehtimol yuzinchi marta bo'lsa) sharq tomonga – Kogon yo'li bo'lgan sovuq bozor tomoniga qaradi, ammo keluvchilar orasida u istagan kishilar ko'rinnadi.

Bu yerda ushbu yopiq rasta tugab, undan u yog'ida yo'laksiz, loy yo'l boshlanardi. Qori-Ishkamba bu yerdan Labi hovuzi Devonbegining kirish yo'li tomoniga burilmadi, «oxirgi – hovuzning sharqi-janubidagi kirish yo'ligacha bo'ray, qani maqsadimga yetisha olamanni?» deb loy yo'l bilan sharq tomonga yo'naldi.

U har qadamda kavush-mahsisi loyga botar, oyog'ini ko'targanida, kavush bolqoqda qolardi, u yerga egilib, kavushini qo'li bilan loydan tortar va uni kiyib, yana oldinga qarab qadam bosardi.

Shu hol bilan yiqila-surila sovuq bozor ko'chasi boshigacha bordi. U yerda Labi hovuzi Devonbegiga kiradigan yo'lining so'ngisi bo'lib, beda bozori ko'rinar edi.

Qori-Ishkamba u yerda turib, yana bir marta Kogon tomonidan kelayotganlarni ko'zdan kechirdi, yana bank xodimlaridan biron kishini ko'rolmadi. Endi umidini butunlay uzib, hovuz tomoniga burilmog'chi bo'lganida, uzozdan bir uzun arava kelayotganini ko'rdi. U arava kela turib, bir-birovlariga to'qnashib, yo'lni band qilib qolgan aravalarga tirilib qoldi.

Qori-Ishkamba u uzun aravani ko'rgach, quvonchidan yuragi yoriyozdi: aravaga qo'shilgan otlar xuddi bankning aravasi-ga qo'shiladigan otlarday qora va katta edi. Faqat shugina farq bor ediki, bank aravasiga uch ot qo'shilar edi, ammo bu aravaga

son ikki ot qo'shilgandi. «Ajab emaski, bir otlig oyog'iga yem tutqan yoki boshqa biron narsa bo'lib unga dam bergan va bugun ikki ot qo'shib kelgan bo'lsalar», – dedi o'z-o'ziga.

Ammo aravaning uzunligi, uzozdan arang ko'rinadigan ustidagi yoki banknikidan farqsiz edi.

Lekin, u arava tezdan yetib kelolmasdi, Qori-Ishkamba bu bor ustidagi bank xodimlarini ko'rib va ulardan gap aytib, ko'nglini tinchlatishtigacha shoshilar edi. «Ko'cha qolibi» maqomlari ikki g'ildirakli, serbar baland yuk arava bo'lmig yo'l bermasdi. Bu aravalar bir-birovlar bilan duch kelgan, yo'lnig tortigidan va aravalarig kengligidan birov arava ro'parasidan kelgan aravanig yonidan o'tib keta olmas, o'lar aravakashlarig hech biri u birlisiga yo'l qo'yib, o'z aravasi keyin tshatmasdi. Shuning uchun aravalarig orgasiga tshigan uzun arava ham to'xtab turishga majbur bo'lgan edi.

Qori-Ishkamba piyoda borib, uzun aravani ko'rmog'chi va unga tshiganlardan «xushxabarlar»ni eshilmog'chi bo'lsa ham, beda bozorig loyi uni bir qadam oldin borishga qo'yinadi. U ham uzun aravaday, «ko'cha qolibi»ning bir tshig bo'lishini kutishga majbur bo'ldi.

«Tshig «kushoyish» bo'ldi, oldinda borayotgan arava-kashlar qarashlaridan kelayotgan aravakashlardan mag'lub bo'lib, o'z aravalarini tshlantirishga majbur bo'ldilar va qarashlar kelayotgan aravalar birma-bir kelib, Qori-Ishkamba-nig oldidan o'ta berdilar.

Faqat ushunda uzun arava ham keldi. Lekin unig butun tshig va ustidag qarshi, bu arava bankig aravasi bo'lib tshganadi, ustig ustidagi yuk ham pul joylangan xaltalar va ustig o'tirgan odamlar ham bank xodimlari va qur'olli soqchilar emasdilar, balki bu arava Buxoro kasalxonasiig aravasi bo'lib, ustig ustidagi yuk – tibbiy tekshirishlar uchun kasalxonaga olib borilayotgan va to'satdan ko'chada o'tib tshgan tshovning o'ligi va aravada o'tirganlar esa, kasalxona kashlarig edi.

Bu holni ko'rgan Qori-Iskamba ixtiyorsiz, yoshligida yodlab olgan «Mening jonimga, mening ko'zimga sen shunday joylashib olgansanki, uzoqdan har bir narsa ko'zimga ko'rinsa «sen» deb o'ylayman», – degan mazmundagi jo'miyning bir baytini o'qidi va chap tomonga burilib, Labi hovuzi Devonbegiga kirib ketdi.

U, hovuz oldiga borib loyga belashgan qo'l-oyoq, kavush va mahsisini yuvganidan keyin, xonagohning sahniiga chiqdi. Xonagohning ichi-tashi namozxonlar bilan to'lgan edi. Sahndagilar o'z joynamozlari ustida o'tirardilar, hamma azoni kutmoqda edi.

Xonagohning janub tomonidagi sahning to'rida uchta tobut ko'rinar edi, u tobutlarning biri tevaragiga surp, ikkinchisiga, aynigan eski va past zarrin va uchinchisiga yangi va a'lo sifat qizil kimxob tortilgan edi.

Qori-Iskamba bir oz quvondi va: «Illohi bu tobutlarning hammasini bir qabristonga olib borsinlar, toki men har uchlasidan uch yirtish olib, bu kun majburan mahrum bo'lganim hujramda o'tiradigan mullabachchaning oshi o'rmini qoplay olay», deb ko'ngildan o'tkazdi. So'ngra bir oz o'ylab: «Agar hech bo'lmaganda ikkalasini bir mo'zorga olib borsalar ham mayli edi, u vaqtda ikki yirtish olar edim, agar bu tobutlarni boshqa boshqa qabristonga olib borsalar, nima qilishim va gaysisining orgasidan ergashib borishim kerak?» deb o'z-o'ziga savol berdi va bu so'roqning javobiga «albatta tevaragiga qizil kimxob tortilgan tobutning orgasidan borishim kerak!» deb uzil-kesil qarorga keldi va bu qarorga dalil qilib o'z-o'ziga aytdi:

«Bu tobutdagi o'likning yosh va boy xonadondan bo'lganligi uning tevaragiga yopilgan a'lo sifat kimxobdan ma'lum. Yoshlikda o'lgan kishining qarindoshlari «bu dunyoda hech narsa ko'rmay ketdi», deb tuzukroq yirtish beradilar, boylar ham o'zlarini kambag'allardan yuqoriroq tutish uchun yirtishlarini kattaroq beradilar, ammo ham yosh va ham boy xonadondan bo'lgan o'likning yirtishi juda ham yog'liq bo'ladi».

Qori-Iskamba shunday mulohazalar bilan o'z yo'lini belgilaganidan keyin, namoz uchun saf tortib o'tirganlar orasiga kirib ketdi va orada bironing joynamozidan bir odamning arqasiga joy topib, cho'kkalab o'tirdi.

Ko'p vaqt kutishga to'g'ri kelmad: so'fi peshin namozi uchun azon aytdi. Odamlar turib, namoz o'qishga kirishdilar. Qori-Iskamba ham o'rtidan turib namozga kirishmoqchi bo'lib, qiblagacha qarab ikki qo'lini ko'tardi.

Shu vaqtda pakanagina bir odam orgasidagi safdan bir qadam oldin bosdi, o'ng tomonidan unga yaqinlashdi va uning qulog'li tubida pichirladi.

Qori amaki!

Qori-Iskamba ikki bosh barmog'ining uchini qulog'ining yumshoq joyiga yopishtirgani holda ovoq kelgan o'ng tomoniga boshini bir oz qayitib, gapiruvchi pakana odamga qarab, bir oz egrilib, unga qulog' soldi. Pakana odam so'zini davom ettirib:

Kashidilgizmi? – deb so'radi.

Namoi?

Ho'sheviklar Kogonda qo'zg'olon ko'tarib, bankni, butun qo'z oqchalarini, oltin, kumush pul va boshqa qimmatli ashyolarni qo'lga olib, xalqni deb e'lon qilganlar.

Qori-Iskamba bu xabarni eshitgach:

«Oh! Ho'shevik!.. – deb bir yoni bilan o'sha gapiruvchiga qulog' solib turgan vaziyatda yerga yiqildi.

Bu xabarni Qori-Iskambaga yetkazgan kishi bir qadam orgaga bosh, namoz o'qishga kirishdi, boshqa odamlar bu boshiga e'tibor bermadilar va namozlarini buzmadilar.

Ammo namoz o'qilib bo'lgandan keyin, Qori-Iskamba tevaragida to'plangan odamlar ko'rdilarki, sahnga uning arqasidan qon va yiring oqib, yuzi va chakkasining toshga tashlangan joyi bir oz ko'kargan, bosh barmog'ining uchi qulog'ining yumshoq yeriga yopishganicha qo'li qotib qolgan. «O'lgan edi!»

Adabiy-badiiy nashr

SADRIDDIN AVNIY

SUDXO'RNING O'LIMI

Qissa

Muharrir O'. Xoldorova
Musahhih S. Saydanirova
Sahifalovchi O. Ismoilova

Nashriyot litsenziyasi AI № 193. 10.05.2011-y.

Bosishga ruxsat etildi 03.07.2019-y. Bichimi 84x108 1/32.

Bosma tabog'i 9,0. Sharhli bosma tabog'i 7,56.

Adadi 1500 nusxa. Buyurtma № 25-19.

«Kamalak-PRESS» MChJda nashrga tayyorlandi
va matbaa bo'limida chop etildi.
Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.